

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

« MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ »

Magistr proqramının məzunu

Lamiyə İbrahimova Iqbal qızı

/A.S.A/

**«MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN FİSKAL TƏNZİMLƏMƏSİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ»**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İş müdafiəyə təqdim
edilmək üçün buraxılmışdır
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistratura mərkəzinin
direktoru

Elmi rəhbər
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistr proqramının rəhbəri
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Kafedra müdiri
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) _____

B A K I - 2016

**Müasir dövrdə dövlətin fiskal tənzimlənməsinin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri**

I Fəsil. Fiskal tənzimlənmənin nəzəri əsasları.

- 1.1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi: nəzəri baxışların təhlili.....7
- 1.2. Dövlət fiskal siyasətinin nəzəri aspektləri.....13
- 1.3. İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin xarici təcrübələri.....21

II Fəsil. Azərbaycanada iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti.

- 2.1. Azərbaycanada dövlət fiskal siyasətinin formalaşması.....33
- 2.2. Dövlət vergi - büdcə siyasətinin hüquqi əsaslarının kompleks tədqiqi.....41
- 2.3. İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti.....51

III Fəsil. İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

- 3.1. Fiskal tənzimlənmənin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi məsələləri.....67
- 3.2. Vergi - büdcə idarəetməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. ..80

- Nəticələr89
- İstifadə olunan ədəbiyyat.....92

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir global iqtisadiyyatda ciddi tərəddüdlər baş verir. 2009-cu ildə dünya üzrə ÜDM-in 2,1%, ABŞ-da 2,8%, avro zonada 4,5% azalmasına səbəb olan global maliyyə böhranından sonra 2012-2013-cü illərdə öncə Avropa böhranla üzləşdi. 2012-ci ildə avro zonada ÜDM-in 0,9%, 2013-cü ildə 0,3% azalması dünya iqtisadiyyatındakı kövrək artım templərini 1,4-1,5%-ə qədər yavaşdıb. 2014 və 2015 - ci illərdə də yüksək templər müşahidə olunmayıb və inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in artım templəri 1,6-1,7%-ə bərabərləşib, Çin iqtisadiyyatındakı yüksək dinamikan - 9 - 10%-li artım templəri 6,9 - 7,3%-ə qədər azalıb.(17.). Neft qiymətlərinin kəskin - iki-üç dəfəyə qədər ucuzlaşması baş verib və bu cəhətlər Azərbaycanın iqtisadi - maliyyə durumuna öz təsirin göstərib. ÜDM-in çox dinamik artım templəri nisbətən azalıb və 2013-cü ildəki 5,8% artım 2014-cü ildə 2,8%, 2015-ci ildə 1,1% artımla əvəzlənib. (3)

Bu yeni dövrdə – Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün daha möhkəm əsasların yaradıldığı mərhələdə çoxşaxəli, çoxtərəfli elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına zərurət yaranıb. Çünki artıq iqtisadi idarəetmənin qarşısında yalnız həlli nisbətən asan məsələlər – hiperinflasiyanın cilovlanması, ÜDM-in kəskin azalmasının qarşısının alınması, işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin artımına imkan verilməməsi dayanmır. Bu gün makro və mikrosəviyyədə iqtisadi idarəetmə başqa mühüm məsələlərin həlli ilə - iqtisadiyyatın şaxələnməsi, daha effektiv və ədalətli vergitutma sisteminin formalaşması, optimal fiskal və monetar siyasətinin təkmilləşməsi, yeni idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, istehsalın texniki-texnoloji yeniləşmələrinin təmin edilməsi və s.-in həlli ilə məşğul olmalıdır. Ölkənin vergi-büdcə və pul-kredit sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi – strateji inkişafın təminatına imkan yaradan səviyyəyə çatdırılması da həlli vacib məsələlərdəndir. Dövlətin öz üzərinə götürdüyü funksiyaların genişliyindən asılı olaraq, fiskal siyasət iqtisadiyyatda resursların bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli təsir gücünə malikdir. 2000-ci illərin ortalarında

ölkədə yüksək sürətli iqtisadi artım dövlətin maliyyə imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə genişləndirmiş, artan maliyyə imkanları vergi yükünü artırmadan (əksinə, azaltmaqla), büdcə xərclərini genişləndirərək, iri quruculuq işləri və infrastruktur layihələri həyata keçirməyə, bu yolla bir tərəfdən iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacib olan ilkin şərtləri formalaşdırmağa, digər tərəfdənsə qeyri-neft sektorunun sürətli artımı və qlobal iqtisadi sarsıntılara qarşı dayanıqlılığını təmin etməyə imkan vermişdir. Son illər dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin təmilləşdirilməsi kimi məsələlərin tədqiqini daha da aktuallaşdırmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövlət maliyyəsinin müxtəlif məsələləri, xüsusilə vergi və dövlət borcu ilə bağlı araşdırmaların tarixi orta əsrlərə gedib çıxsada, müasir mənada fiskal siyasət və onun iqtisadi proseslərə təsir imkanlarının geniş tədqiqi C.M. Keyns tədqiqatı ilə başlayır. Con Hiks, Fridrix Fon Hayek, Riçard Masqreyv, Pol Samuelson, Artur Laffer, Ceyms Byükenen, Cozef Stiqlitz, Robert Barrou və s. tədqiqatçılar müasir fiskal siyasətin nəzəri və tətbiqi əsaslarını formalaşdırmışlar. Azərbaycan alimlərindən Ə.C.Muradov, Z.Səmədzadə, N.İmanov, A.Musayev, Y.Həsənli, M.Əhmədov, A.Hüseynov və başqaları fiskal siyasətin müxtəlif aspektlərini geniş şəkildə araşdırmışlar. Ancaq iqtisadiyyatda gedən proseslərin dinamik inkişafı - qlobal miqyasda baş verən böhran meylləri, neft qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması Azərbaycanda fiskal siyasət məsələlərinin formalaşmış yeni şəraitə uyğun təkrar tədqiqini və dərin təhlilini zəruri edir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda fiskal siyasətin formalaşması və həmçinin fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlət büdcəsinin formalaşmasının başlıca mənbələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- dövlət büdcə xərclərinin əsas istiqamətlərinin və makroiqtisadi effektlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- dövlətin icmal büdcəsinin uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığının təhlili və qiymətləndirilməsi, dayanıqlılığın təmin olunması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Dissertasiya işinin obyekti və predmeti. Azərbaycanda həyata keçirilən fiskal siyasət, onun formalaşması və müasir inkişaf meylləri tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqatın işinin predmetini müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında fiskal siyasətin formalaşmasına təsir edən amillərin, həmçinin onun təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri–metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri - metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin problemlə bağlı fərman və sərəncamları, Azərbaycanın qanunvericilik və icra orqanlarının qərarları və normativ sənədləri, respublikamızın və xarici ölkələrin görkəmli alimlərinin iqtisadiyyatın optimal idarə edilməsi problemlərinə, fiskal tənzimlənmənin formalaşmasına həsr edilmiş əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, BVF və Dünya Bankının məlumatları, həmçinin internet resursları və bu qəbil digər materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi : - Ölkədə həyata keçirilən fiskal siyasətin makroiqtisadi effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün nəzəri-metodoloji

əsaslar öyrənilmişdir;

- Dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft amilinin rolu öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- Dövlət büdcəsi xərclərinin makroiqtisadi effektivlik səviyyəsi aydınlaşdırılmışdır və iddia edilmişdir ki, qlobal iqtisadi böhran şəraitində qənaətli büdcə şəraiti ilə birgə həm sosial, həm də investisiya istiqamətli xərclər azaldılmamalıdır ;

- Dövlət büdcəsinin kəsri və onun maliyyələşdirilmə mənbələri təhlil edilmiş və iqtisadi nəticələri qiymətləndirilmişdir;

- Ölkədə mövcud vergi - büdcə qanunvericiliyi təhlil edilmiş, əmlak və torpaq vergilərinin bazar qiyməti əsasında hesablanması, büdcə müzakirələrinin müddətinin uzadılması və ictimai müzakirələrdən daha əhatəli istifadə məqsəduyğun hesab olunmuşdur.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən ölkədə fiskal siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində qismən istifadə oluna bilər və tədqiqat işinin ayrı-ayrı bölmələri "İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ", "Makroiqtisadi siyasət" və istiqamətləri üzrə tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları hazırlanmış bir neçə tezisdə öz əksini tapmışdır və bu tezislər "İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi" kafedrasında bir qrup müəllim və magistrlərin iştirakı ilə müzakirə edilmiş, tezislər çapa tövsiyyə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin "Makroiqtisadi siyasət" fənninin tədrisində qismən istifadəsi tövsiyyə olunmuşdur. **Dissertasiyanın strukturu və həcmi.** Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz bölmə, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 96 səhifədən təşkil olunmaqla, 14 cədvəl, 4 diaqram, 3 qrafik və 9 sxem özündə birləşdirir. Ədəbiyyat siyahısı 42 adda mənbədən ibarətdir.

I Fəsil. Fiskal tənzimlənmənin nəzəri əsasları.

1.1.İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi: nəzəri baxışların təhlili.

«Təbii azadlıq sisteminə uyğun olaraq, hökmdar üç vəzifəni - əhəmiyyətinə görə çox vacib, adi dərrakəyə görə aşkar və anlaşılan üç vəzifəni yerinə yetirməlidir: *birinci*, cəmiyyəti başqa müstəqil cəmiyyətlərin zor və işğalından qorumaq; *ikinci*, cəmiyyətin hər bir üzvünü digər üzvlərin ədalətsizlik və istismarından mümkün qədər mühafizə etmək və ya düzgün məhkəmə qurulmasını icra etmək; *üçüncüsü*, ayrı-ayrı fərdlər və qruplar üçün maraq kəsb etməyən – onlar (fərd və qruplar) üçün xərci mənfəətindən yüksək olan, böyük cəmiyyət üçün isə xərclərini artıqlaması ilə ödəyən müəyyən ictimai müəssisələri yaratmaq və saxlamaq». [3, 231]

XIX əsrdən formalaşan klassik iqtisadi fikir dövlət vəzifələrini – dövlət funksiyalarını bu məsələlərdən ibarət hesab edirdi. Hesab olunurdu ki, dövlət vətəndaşları xarici və daxili təhlükələrdən qorumalı və bəzi ictimai müəssisələri – məktəb və s.-i saxlamalıdır.

Dövlət funksiyalarını aydınlaşdırmağa yönələn Smit yanaşması böyük mütəfəkkirlərin ümumfəlsəfi elmi baxışlarından fərqli olaraq, ictimai idarəetmənin konkret detallarını müəyyənləşdirirdi. Bu yanaşma «Dövlət yaşamaq üçün deyil, daha çox xoşbəxt yaşamaq üçün yaradılır» [4,108] və «ölkə siyasəti ... camaatın fəzilətini artırmaq ... üçündür» [5] kimi fəlsəfi baxışların ictimai idarəetməyə aid praktik tövsiyələrlə tamamlanması idi.

Dövlət vəzifələri və funksiyalarına aid XIX əsr elmi baxışlarının zaman ötdükcə, inkişafı və yeniləşməsi labüd idi və ictimai-iqtisadi münasibətlərin evolyusiyası bu baxışların, xüsusilə, dövlətin iqtisadi proseslərdə rolu ilə bağlı elmi təsəvvürlərin zənginləşməsini – daha dolğun, əhatəli yanaşmaların formalaşmasını şərtləndirirdi.

Bu baxımdan, klassik siyasi iqtisadın dövlət vəzifələrinə aid baxışlarına köklü və fərqli bir əlavə edilməsini – Keyns yanaşmasının təşəkkül tapmasını

təsadüfi hesab etmək olmaz. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin sosial-iqtisadi və siyasi gerçəklikləri–çoxsaylı sosial problemlərlə yüklənən ictimai mühit, üzücü və dağıdıcı I Dünya savaşı, bolşevizm qorxusu və s. dövlət funksiyalarına aid ənənəvi baxışlara yeni ştrixlər əlavə olunmasını zərurətə çevirmişdi. Bu zərurət nəticəsində «Mərkəzləşmiş nəzarətin təsisi ... dövlətin ənənəvi funksiyalarının əhəmiyyətli genişlənməsini tələb edir» yanaşması–klassik baxışlardan fərqlənən yanaşma formalaşmışdı. İctimai həyatın reallıqları bu fərqli baxışı əsaslandırmağa öz-özlüyündə imkan yaradırdı. Yeni baxışları–«... baxmayaraq ki, dövlətin funksiyalarının genişlənməsi XIX əsrin publisisti, yaxud müasir amerikan maliyyəçisinə fərdiyyətçiliyin əsaslarının dəhşətli dağıdılması kimi görünə bilər, amma mən bunu mövcud iqtisadi formaların tam məhv olmasından qaçmaq və fərdi təşəbbüskarlığın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün yeganə mümkün vasitə hesab edirəm» baxışını o dövrün reallıqları baxımından səhv saymaq olmaz. [6, 366, 367]

Funksiyası genişlənən dövlətin sosial-iqtisadi problemlərin həllində tam və qəti qələbəsinin mümkün olmaması, ictimai-iqtisadi proseslərin fasiləsiz evolyusiyası dövlət roluna aid liberal iqtisadi baxışların yenidən, bir qədər cillənmiş formada və daha dolğun məzmununda üzə çıxmasını şərtləndirməliydi və neoliberal yanaşmanın təşəkkül tapması da təsadüfi deyildi. Bu və başqa faktorlar «qüdrətli dövlət» formulunun «ədalətli hakim» formulu ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu: «Mənim zənnimcə, futbol meydançasında hakim oyunda iştirak etmədiyi kimi, dövlət də oyun iştirakçısı olmamalıdır. Gözəl futbol oyununun əhəmiyyətli bir cəhətini–oyunun əvvəlcədən müəyyənlanmış qaydalar üzrə getməsinə nəzərə almaq lazımdır. Futbol oyunu nümunəsində qalaraq, mən bazar təsərrüfatı siyasətinin yardımı ilə bu oyun üçün (bazar təsərrüfatı fəaliyyəti üçün – müəllif) oyun qaydalarını hazırlamaq istəyirəm». [90, 135] Beləliklə, neoliberal iqtisadi cərəyan dövləti «ədalətli hakim» - təsərrüfat fəaliyyəti qaydalarını müəyyənləşdirən (bazar iqtisadiyyatı əsasında) və bu qaydaların pozulmasına yol verməyən hakim kimi görürdü.

Müxtəlif nəzəri baxışlarla bu müxtəsər tanışlıq aydın göstərir ki, dövlətin ictimai-iqtisadi proseslərdə rolu tarixən sabit konturlarla məhdudlaşmır və dövlətin bu proseslərdəki yerinin hər bir tarixi mərhələ üçün dəqiq müəyyənləşən sərhədləri mövcud deyil. Cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi, mədəni gerçəkliklərə uyğun olaraq bu yer – bu sərhədlər dəyişir. Buna görə də «Dövlət nə ilə məşğul olmalıdır?» sualına nəzəri cavablar müxtəlif tarixi dövrlərdə rəngarəng, fərqli və hətta müəyyən qədər ziddiyyətli olur. Amma bu rəngarəng və bir qədər də ziddiyyətli cavabların bir-birinə oxşar və bir-birini təkrarlayan, tamamlayan aspektləri də mövcuddur. Belə ki, liberal iqtisadi yanaşmalar kimi «solçu» baxışlarda da (sosialist (kommunist) baxışları istisna olmaqla) ictimai-iqtisadi proseslərin ən xırda detallar üzrə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmur. Keynsçi, neokeynsçi və s. «sol yanaşmalar» dövlətin zəruri hallarda iqtisadi proseslərə aktiv müdaxiləsini tələb edir.

Nəzəri baxışların belə fərqli və ümumi aspektlərini, XXI əsr ictimai idarəetməsinin əsas cəhətlərini nəzərə alıb, bazar iqtisadiyyatı mühitində ictimai idarəetmə institutlarının rolu və yerinə aid ümumi bir baxışı formalaşdırmaq mümkündür. Daha doğrusu, bu cəhətləri nəzərə almaqla, «Dövlət hansı məsələləri həll etməlidir və hansı məsələləri bazarın ixtiyarına buraxmaq gərəkdir?» [7, 441] sualına qismən cavab vermək olar.

Dövlət hansı işlərlə məşğul olmalıdır?

İctimai-iqtisadi həyat təkcə nəzəri doktorinaların əhkamlarına uyğun davam etmir və nəzəri doktorinalar da ictimai-iqtisadi fəaliyyətin bütöv, tamamlanmış izahını verə bilmir. İctimai idarəetmə də yalnız nəzəri «düsturlara» uyğun aparılmır və ictimai idarəetmə praktikası elmi yanaşmaların bu və başqa elementlərindən istifadə etməyə, real idarəetmə prosesində müxtəlif baxışların optimal birləşməsini tapmağa məhkum olur.

Milli istiqlalın ilk illərini və transformasiya mərhələsini yaşayan ölkələr əlbəttə ki, bu cəhəti nəzərə almalıdırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, müasir

mərhələdə dövlət idarəetməsinin effektivliyi yüksək olan ölkələrin ictimai idarəetməsi nə sırf liberal baxışlara, nə də ki «sol yanaşmalara» uyğun qurulmur. Ötən əsrin 80-ci illərindən başlanan «neoliberal inqilab» da vəziyyəti–dövlətin ictimai-iqtisadi proseslərdə rolu və yerini köklü dəyişməyib. «Amerikan xalqının rifahının yüksəlməsini federal hökumətin həcmnin və hakimiyyətinin kiçilməsində görə», neoliberal məktəblərdən qaynaqlanan «reyqanomika», «tetçerzm» kimi iqtisadi kurslar dövlətin genişlənmiş funksiyalarının əhatə dairəsini balacalaşdırsa da, xalis «hakim-dövlət» modellərini yarada bilmədi. «Bazar – yoxsa dövlət tənzimlənməsi», «iqtisadi effektivlik – yoxsa sosial ədalət» dilemmalarının ziddiyyətləri nəzəri araşdırmaların predmeti olaraq qaldı, praktikada isə «bazar xaosu» ilə dövlət tənzimlənməsinin, iqtisadi effektivliklə sosial ədalətin optimal balansının tapılmasına cəhd olundu və bu gün də bu cəhdlər – daha optimal Balansın tapılması cəhdləri davam edir.

Beləliklə, dövlətin ictimai-iqtisadi proseslərdə rolu və yerinin «Dövlət qarışıq iqtisadiyyatda mərkəzi rol oynayır» iddiası ilə müəyyənləşdiyini söyləmək mümkündür. [8, 72] «Mərkəzi rol oynayan» dövlətin funksiyalarının təsnifatının da Fişer və Şmalenzi tərəfindən təsviri öz dəqiqliyi ilə seçildiyindən, dövlətin iqtisadiyyatda müasir rolu və yerini daha aydın təsəvvür etmək üçün bu təsnifatla tanışlıq gərəklidir.

Beləliklə, Fişer və Şmalenziyə görə, «Mərkəzi rol» aşağıdakı funksiyaların reallaşmasında özünü biruzə verir:

1.Dövlət bazar fəaliyyətinin və mülkiyyətə sahibliyin hüquqi əsaslarını işləyib hazırlamalıdır. Yəni, dövlət qanunlar, normalar və qaydaları – «bazar oyunun qaydalarını» müəyyənləşdirməlidir.

2.Dövlət vətəndaşların ictimai məhsullara tələbatını ödəməlidir.

Dövlətin bu funksiyasının daha aşkar dərki üçün yəqin ki, iqtisadi nəzəriyyənin bəzi izahlarını yenidən xatırlamaq gərəkli olar.

İctimai məhsul, ictimai nemət nədir?

İqtisadi nəzəriyyənin cavabı belədir: «Bir şəxs tərəfindən istehlak edildiyi halda digərlərinin də istehlak etməsi mümkün olan məhsullar ictimai məhsullardır» və ya «İctimai nemət – hər bir əlavə şəxs tərəfindən istehlakı xərci sifirə bərabər olan və istifadəsini məhdudlaşdırmaq mümkün olmayan nemətdir». [8, 64] və [15, 55]

Məsələn, küçədə patrul növbəsi aparan polislərin təklif etdiyi xidmətdən - ictimai asayiş təminatından ayrılıqda götürülmüş hər hansı fərd də, onlarla və yüzlərlə başqa vətəndaşlar da istifadə edir.

Yəni, bu ictimai məhsuldan–ictimai asayiş təminatından həm tək fərd, həm də digərləri eyni zamanda fayda götürə bilirlər. Bu nemətlərin çeşidi təkcə bütün ölkə əhalisinə hesablanan polis, ordu xidməti ilə məhdudlaşmır və təhsil, səhiyyə və s. xidmətlər də bu sıraya aid edilir. Bundan başqa belə məhsulların çeşidi ölkələrin sosial-iqtisadi, mədəni və s. səviyyəsinə uyğun olaraq bir-birindən fərqlənir. Belə fərqlər həm də özünü ictimai məhsulların keyfiyyətində büruzə verir. Məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhaliyə nəinki ictimai asayiş, təhsil, səhiyyə və s. xidmətlər təklif edilir. Həm də əhali çox əhatəli ekoloji tədbirlərin nəticəsindən, müxtəlif mədəniyyət obyektlərinin istifadəsindən faydalanır. Bundan başqa, bu ölkələrdə təklif edilən təhsil, səhiyyə və s. xidmətlər keyfiyyət etibarını ilə kifayət qədər yüksək olur. İctimai məhsulların çeşidinə və keyfiyyətinə tələbat barədə dərslərin başqa fəsilələrindən daha geniş məlumatların əks olunacağını nəzərə alıb, bu məsələ haqqında ümumi izahatı yekunlaşdırmaq mümkündür.

Bununla birgə dövlətin bu funksiyası ilə bağlı bəzi məqamlara da diqqət yetirmək gərəkdir.

Birinci, nəzərə almaq gərəkdir ki, dövlət ictimai məhsullara tələbatların ödənilməsi üçün bəzi məhsul və xidmətləri bilavasitə özü istehsal edir, bəzilərini isə alır. Bundan başqa, bəzi xidmətlər üçün istifadəçilər bilavasitə pul

ödəmirlər, digərləri üçün isə pul ödənilir. Məsələn, polis, ordu xidmətlərinə birbaşa pul ödənilmir, ictimai nəqliyyatdan istifadə üçün pul ödənilir.

Üçüncü, dövlət təkcə «xalis ictimai məhsullar» istehsalı ilə deyil, ictimai maraqlara ciddi təsir edə bilən digər məhsulların istehsal və satışı ilə də məşğul olur.

«Azərenerji», ARDNŞ və s. bu kimi dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti dövlətin bu funksiyasına bir nümunə sayıla bilər.

3.Dövlət transfert ödənişlərini həyata keçirir.

Yəni, dövlət əhalinin bəzi qruplarına – pensiyaçılara, işsizlərə və s. minimal yaşayış səviyyəsinin təminatı üçün əvəzsiz, birbaşa hər hansı xidmət göstərmədən vəsaitlər ödənilməsini reallaşdırır.

4.Dövlət hüquqi və fiziki şəxslərdən müxtəlif vergi, rüsum və ödənişlərin tutulması ilə məşğul olur. Aydındır ki, dövlət ictimai tələbatların təmini üçün mühüm rol oynayan maliyyə resurslarının əksər hissəsini vergi və s. ödənişlər hesabına əldə edir və bu da bəllidir ki, dünyanın hər bir ölkəsində vergitutma dövlətin müstəsna səlahiyyəti hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsində də bəyan edilir ki, «heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan ... vergi və ... ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz». [16, 36]

5. Dövlət iqtisadi stabilləşdirmə tədbirlərini həyata keçirir.

Müxtəlif iqtisadçı alimlərin – Y.Şumpeter, K.Juqlyar, N.Kondratyev, Mitçell və s.-in tədqiqatı ilə və iqtisadi həyatın empirik faktlarının təhlili ilə təsdiq olunub ki, iqtisadi tsikllər – iqtisadiyyatın dövrü tsikllərlə inkişafı realıqdır. Yəni, ÜDM, məşğulluq, inflyasiya dövrü olaraq, tərəddüd edir. Müxtəlif nəzəri cərəyanlar arasında iqtisadi həyata aktiv, yaxud bütövlükdə hər hansı müdaxilənin effektiv olub-olmaması ilə bağlı mübahisələrə baxmayaraq, praktikada hər bir dövlət vergi-büdcə, kredit siyasəti və s.-in

yardımı ilə iqtisadi tərəddüdlərə müəyyən təsir göstərməyə çalışır.

6. Dövlət resurslar bölgüsünə təsir edir. Dövlətin resurslar bölgüsünə təsiri birbaşa və bilavasitə dolayı yollarla həyata keçirilir.

Dövlət vergilər, sosial və s. ödənişlər dövlət xərclərinin yardımı ilə resurslar bölgüsünə birbaşa təsir göstərir. Müxtəlif fərdlərdən, müəssisələrdən alınan resurslar hesabına ölkənin hərbi müdafiəsinə, əhəlinin sosial təminatına və s. resurslar verilir.

Dövlət vergi güzəştləri, kredit güzəştləri, subsidiyalar və s.-in yardımı ilə resurslar bölgüsünə bilavasitə – dolayı yolla təsir göstərir.

Müasir mərhələdə dövlətin funksiyalarını əsasən əhatə edən bu təsnifat dövlət modellərinin rəngarəngliyinə – «azad bazar», «sosial bazar», «tənzimlənən bazar» modellərinin mövcudluğuna qətiyyən zidd deyil. Ən müxtəlif dövlət modellərində bu funksiyalar gerçəkləşdirilir və bu da zəruridir. Bu zərurət bütövlükdə cəmiyyəti də, iqtisadi prosesləri də bazar xaosunun öhdəsinə buraxmağın qeyri-mümkünlüyündən şərtlənir. Çünki, nəzəri araşdırmalar da, bəşəriyyətin çoxəsrlik iqtisadi inkişaf tarixi də təsdiq edir ki, ümumiyyətlə, qüdrətli olan bazar məhdud zaman kəsiyində irili-xırdalı bir çox məsələlərin həllinə qadir deyil.

Beləliklə, dövlətin ictimai-iqtisadi proseslərdə rolu və yeri müəyyən qədər aydınlaşdı. Bununla birgə bir mühüm məqamın da müəyyən qədər izahına ehtiyac var.

1.2. Dövlət fiskal siyasətinin nəzəri aspektləri.

Bəllidir ki, keynsçi yanaşma baxımından büdcə-vergi siyasəti iqtisadiyyatı daha səmərəli sabitləşdirir. Çünki dövlət xərclərinin artımı nəinki bilavasitə məcmu tələbin kəmiyyətcə artırır, həm də istehlak xərcləri güclü mutliklipativ təsir göstərir.

Beləliklə, keynsçi yanaşmaya görə fiskal siyasət məşğulluq və məhsul buraxılışı səviyyəsinə güclü təsir göstərə bilər. Ona görə keynsçilər bütövlükdə makroiqtisadi sabitləşməsiyə yönəlmiş tədbirləri dəstəkləyirlər..

Keynsçi təsəvvürlərdən fərqli olaraq klassik iqtisadi nəzəriyyə iddia edir ki, nominal göstəricilər - qiymətlər, əmək haqqı və faiz dərəcəsi çox çevikdir və buna görə də iqtisadiyyat sürətlə və sərbəst olaraq özünü tənzimləmə potensialına malikdir.

Bu iki bəlli və fərqli yanaşmaların qeydindən sonra dövlət fiskal siyasətinin nəzəri aspektlərini daha detallı təsvir etmək məqsəduyğundur. Öncə fiskal siyasət anlayışını aydınlaşdıraraq.

Fiskal siyasət, hökumətin vergi qoyma, dövlət xərcləri, büdcə kəsiri, borclanma və borcların idarə edilməsi kimi alətlərdən istifadə edərək iqtisadiyyata təsir göstərməsi və onu tənzimləməsi ilə bağlı qəbul etdiyi qərarların məcmusu kimi müəyyən olunur. Fiskal siyasətin alətləri gəlir və xərc sisteminə mənsubluğuna görə iki əsas qrupa ayrılır:

□ Gəlir sisteminin əsas alətləri vergi qoyma və borclanmadır. Bu alətlər iqtisadiyyata həm makro, həm də mikro səviyyədə təsir göstərir. Bu səbəbdən onlarla bağlı qəbul edilən qərarların ölkə iqtisadiyyatı üzərində neqativ effektlərə səbəb olmamasına diqqət yetirilməlidir;

□ Xərc sisteminin əsas alətləri isə dövlət investisiyaları və transfertlərdir. Dövlət investisiyaları məcmu tələbi artıraraq tam məşğulluğa çatmağı hədəflədiyi kimi, eyni zamanda istehsal infrastrukturunu təkmilləşdirmək və investisiya şəraiti formalaşdırmaqla, özəl sektoru sərmayə qoyuluşuna təşviq edir. Transfərtlər isə gəlir bərabərsizliyini yumşaltmaq, ölkə vətəndaşlarının minimal həyat şəraitini təmin etmək və əhalinin sosial rifahını artırmaq məqsədi daşıyır. İqtisadi ədəbiyyatlarda fiskal siyasətin funksiyaları əsas və alt qruplara bölünür. Mənbələrdə fiskal siyasət aşağıdakı əsas funksiyaları qeyd olunur: □ İqtisadi

resursların paylanması; □ Gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü; □ İqtisadi sabitliyin təmin edilməsi.

İqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti və qarşıya qoyulmuş məqsədlər fiskal siyasətin müxtəlif formalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan fiskal siyasətin ekspansionist (genişləndirici) və daraldıcı formaları fərqləndirilir:

□ Ekspansionist fiskal siyasət iqtisadiyyatı canlandırmaq, resessiya, böhran və ya deflyasiyanın qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir. Genişləndirici fiskal siyasət bu istiqamətdə dövlət satınalmaları, transfertlər və s. kimi büdcə xərclərini artırmaqla, həmçinin vergi dərəcələrini aşağı salmaqla məcmu tələbi artırmağa yönəldilmiş tədbirlərin məcmusundan təşkil olunur.

□ Daraldıcı fiskal siyasət inflyasiyanı azaltmaq, büdcə kəsri və dövlət borcunu məqbul səviyyədə saxlamaq məqsədilə büdcə xərclərini azaltmağa və vergi gəlirlərini artırmağa yönəldilmiş tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Fiskal siyasətin iqtisadi mənbələrdə geniş şəkildə təhlil edilən iki forması ixtiyari və qaydalı fiskal siyasət fərqləndirilir. İxtiyari fiskal siyasət dövlət tərəfindən siyasətçilərə fiskal siyasətin alətlərindən istənilən tezlikdə və miqyasda istifadə ilə bağlı geniş səlahiyyətlər verir. İxtiyari fiskal siyasətin tərəftarları dövlət xidmətlərinin keyfiyyət və kəmiyyətini artırmaq məqsədilə fiskal siyasət alətləri vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimləməsinin müəyyən qaydalar və məhdudiyyətlər əsasında yox, daha çox tələblərə uyğun həyata keçirilməsi və bunun siyasətçilərin ixtiyarına verilməsi fikrini dəstəkləyirlər. Onlar, qaydalara söykənən fiskal siyasətin effektivliyinə görə ixtiyari fiskal siyasətdən geri qaldığını və daha elastik fiskal siyasətin digərinə nəzərən daha effektiv olacağını müdafiə edirlər. İxtiyari fiskal siyasətin əksinə, qaydalı (və ya qaydalara əsaslanan) fiskal siyasətdə siyasətçilərə verilən səlahiyyətlərin müəyyən konstitusional, qanuna və ya qaydalara əsaslanan məhdudiyyətlər çərçivəsində olması nəzərdə tutulur.

Fiskal siyasət iqtisadi tərəddüdlərin qarşısının alınmasınanecə təsir göstərir? Makroiqtisadi nəzəriyyənin bəzi məqamları əsasında bu məsələnin aydınlaşdırılmasına cəhd edək.

Keynsçi modelinə görə dövlət xərclərinin multiplikatoru aşağıdakı düsturla təsvir olunur:

$$mult_G = \frac{1}{1 - MPC(1 - t) - MPI + MPQ}$$

MPC - istehlaka meyl;

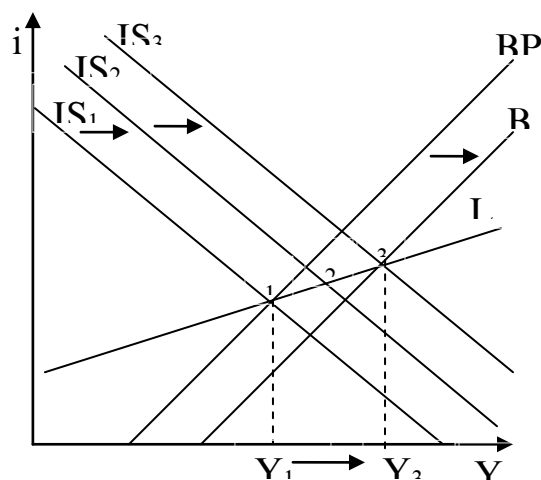
MPI - investisiyalara meyl;

MPQ -idxala meyl;

T - maksimal vergi dərəcəsi.

İndi isə daha konkret situasiyalar üzrə fiskal siyasətin iqtisadiyyata təsirini aydınlaşdıraraq.

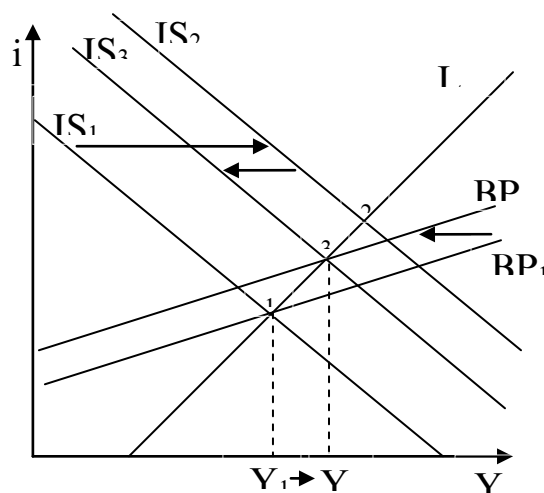
İS-LM-BP modelin köməyi ilə göstərmək olar ki, fiskal siyasətin səmərəliliyi müvafiq kapital hərəkəti və valyuta kursu rejiminin çevikliyi dərəcəsindən asılıdır. Məsələn, ölkədə kapitalı qeyri - mobildir və üzən valyuta məzənnəsi rejimi fəaliyyət göstərir.

Tutaq ki, hökumət stimullaşdırıcı fiskal siyasəti həyata keçirir. Dövlət satınlmalarının artımı IS sağa meylləndirəcək və iqtisadiyyatı, 2 nöqtəsində olacaq. Yəni faiz dərəcələrinin və ÜDM-in artımı baş verəcək. Faizi dərəcəsinin artımı ilə ölkəyə xarici kapital cəlb olunacaq, kapitalla əməliyyatların saldosu müsbət olacaq. Lakin ÜDM-in artması isə öz növbəsində, ölkəyə idxalın artmasına gətirib çıxaracaq və bu isə cari əməliyyatlar hesabının kəsiri deməkdir. Bu halda - kapitalın hərəkətinin qeyri - mobilliyində cari əməliyyatlar balansının kəsiri tədiyyə balansının kəsirli olmasını şərtləndirəcək və ardıcıl olaraq milli valyutanın ucuzlaşmasına gətirib çıxaracaq. Milli valyutanın ucuzlaşması ixracının artmasına səbəb olacaq. Eyni zamanda, idxal olunan mallara nisbətən daha bahalı olacaq, deməli, idxal da azalacaq. Xalis ixracın artması öz növbəsində IS və BP-nin sağa meylləndirəcək.

Sxemdən göründüyü kimi, stimullaşdırıcı fiskal siyasəti ilə ÜDM-in səviyyəsini Y_1 -dən Y_3 -ə qədər artırmışdır. Beləliklə, üzən valyuta məzənnəsi və kapitalın aşağı mobilliyinin birləşməsi bütövlükdə büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir.

İndi isə üzən valyuta məzənnəsi və kapitalın mobilliyi şəraitində fiskal siyasətin iqtisadiyyata təsirini aydınlaşdıraraq.

Sxem 2. üzən valyuta məzənnəsi və kapitalın mobilliyi şəraitində

Əvvəlki vəziyyətdən fərqli olaraq, indiki halda tədiyyə balansı cari əməliyyatlar hesabına müvafiq dəyişəcək. Bu da valyuta məzənnəsinin artmasına, tədiyyə balansının profisitinə gətirib çıxaracaq, nəticədə, xalis ixracın enəcək. Sxemdən göründüyü kimi ÜDM cüzi artıb və deməli, bu iqtisadi şəraitdə fiskal siyasətin təsirini az effektiv saymaq olar.

Corsetti, G, G, A, Muller, Meier. J. İşində "determines spending multipliers What government" əsərində müxtəlif iqtisadi şəraitdə büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyini araşdırıblar. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələr üzrə məlumatları təhlil edərək, müəlliflər belə qənaətə gəliblər ki, fiskal siyasətin səmərəliliyinə məzənnə rejimi, kapitalın mobillik səviyyəsi, dövlət borcunun həcmi, maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi, həmçinin, ölkədəki iqtisadi vəziyyət təsir edir.

Fiskal siyasətin təkmilliyində vacib faktorlardan biri bütövlükdə ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi, ən başlıcası dövlət maliyyə sisteminin borc davamlılığıdır.

Borc davamlılığının müəyyənəşdirilməsi üçün, bir qayda olaraq, aşağıdakı aşağıdakı indikatorlarla istifadə edirlər. Bu indikatorlar Beynəlxalq Valyuta Fondu təqdim olunub:

- qısamüddətli arici borcun beynəlxalq ehtiyatlara nisbəti - ən azı 100%.
- beynəlxalq ehtiyatların idxalın həcminə qarşı nisbəti- azı üç aylıq idxal həcmi;
- Beynəlxalq ehtiyatların M2-yə nisbəti - hesab olunur ki, bu indikatorun bank sektoru dayanıqsız mövqedə olanda istifadə edilməlidir.
- xarici borcun mal və xidmətlərin ixracından daxilolmalara nisbəti - 200%;
- dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti - 50%;
- dövlət və dövlət zəmanətli xarici borcun büdcə gəlirlərinə nisbəti- 290%.

- xarici dövlət borcunun orta ödənilməsi müddəti - üç il.

Borc dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün daha iki indikator da istifadə edilir. Maastrixt sazişilə də nəzərdə tutulur:

- Dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-in 3% -ni üstələməməlidir.
- Dövlət borcu ən çoxu ÜDM-in 60% səviyyəsində olmalıdır.

Azərbaycanda fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi məsələsi şübhəsiz ki, vacib bir məqamdan kənarda - neft gəlirlərini nəzərə almadan aydınlaşdırıla bilməz. Bu baxımdan “**holland xəstəliyi**” sindiromun indi Azərbaycanda ən çox müzakirə edilən mövzulardan olması təəccüblü deyil. Təsadüf deyil ki, bu gün də belə bir sindiromun elementlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına müşahidə edilib-edilməməsi ilə bağlı yanaşma bir mənalı deyildir. İqtisadçıların bir qismi bir xəstəliyin elementlərin olduğunu bəyan etsələr də başqaları bunun üçün real əsasların olmadığı qənaətindədirlər. Qısaca, bu problem Hollandiyada ötən əsrin 50-60-cı illərində müşahidə edilib və bu da həmin ölkədə təbii qazın tapılması nəticəsində bu məhsulun ixracının artması ilə bağlı olmuşdur. Qaz ixracına bel bağlayan Hollandiya hökuməti başqa sektorların inkişafına lazımı diqqət ayırmadı və bu son nəticədə böhranla müşahidə edildi. Holland xəstəliyini aşağıdakılar xarakterizə edir:

- Milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnə kursu möhkəmlənir
- İqtisadiyyat birtərəfli inkişaf edir

Bundan başqa istehsal amilləri emal sənayesindən xidmət və hasilat sahəsinə köç edir. İdxalın həddən çox artması daxili istehsalçıların maraqlarının qorunmaması yaranan problemlərdəndir. Ölkənin maliyyə müstəqilliyi dünya bazarındakı qiymətlərin konyukturasından asılı olur.

Bir çox neft ixrac edən ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət fiskal siyasətinin əsas xətlərindən biri fiskal dayanıqlılığın təminatıdır. Bu baxımdan -

təkmil dövlət fiskal siyasətinin formalaşdırılması baxımından fiskal dayanıqlılığın nəzəri cəhətdən aydınlaşdırılması da lazımlıdır.

Fiskal dayanıqlılıq nəzəri cəhətdən, ən sadə formada uzunmüddətli dövrdə gözlənilən büdcə gəlirləri və büdcə xərclərinin bir-birinə bərabər (uyğun) olması şəklində izah edilir. Bu bərabərlik şərtinə əsasən, müəyyən dövr ərzində meydana çıxan biləcək büdcə kəsri, uzunmüddətli dövrdə büdcə profisiti ilə tarazlaşdırıldığı müddətcə dövlət büdcəsinin dayanıqlılığının təmin edildiyini söyləmək mümkündür. Fiskal dayanıqlılıq və onun ölçülməsi ilə bağlı tədqiqatların bir qismində dayanıqlılığın təmin edilməsində büdcə gəlirləri daha çox diqqətdə saxlandığı halda, digərlərində büdcə xərcləri əsas alınmışdır. Xüsusilə son otuz il ərzində çox geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq, fiskal dayanıqlılıq anlayışı, onun göstəriciləri və ölçülməsi yolları ilə bağlı vahid yanaşma formalaşdırılmamışdır. Bu isə birbaşa olaraq qeyd olunan məsələlərin genişliyi və mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Qısa şəkildə fiskal dayanıqlılıq anlayışının nəzəri köklərinə və ona verilən izahların bəzilərinə nəzər salaq. Fiskal dayanıqlılıq anlayışı çox uzun illər yalnızca dövlət borcunun iqtisadiyyata təsiri şəklində araşdırılmışdır ki, bunun öncülləri Hume, Smith və Ricardo kimi klassik iqtisadçılar olmuşdur. Humea görə dövlət borcu qısamüddətli dövrdə iqtisadiyyat üçün zərərli olan vergi artımlarına, uzunmüddətli dövrdə isə müflisləşməyə gətirib çıxarır. Smith də borcla maliyyələşmənin müflisləşməyə səbəb olması ilə bağlı Hume ilə eyni fikirləri paylaşır. Ortaq fikir ondan ibarətdir ki, borcla maliyyələşmə ancaq istisna hallarda (məsələn, müharibələr zamanı) istifadə olunmalıdır. [17, s. 23] Fiskal dayanıqlılıq anlayışına müasir yanaşmaların başlanğıcı isə Domarın (1944) çox uzunmüddətli (sonsuz) gələcəkdə əldə ediləcək bütün büdcə profisitlərinin hazırkı xalis dəyərinin məcmu dövlət borcunun başlanğıc dəyərinə bərabər olması izahına söykənməkdədir. Francisco və Hernandez (2002) fiskal dayanıqlılığı borcla maliyyələşdirilən büdcə kəsrinin, başqa ifadə ilə dövlət borclarının cari bazar dəyərinin gələcək dövr üzrə diskontlaşdırılmış büdcə

profisitinə (faiz ödənişləri nəzərə alınmadan) bərabər olduğu dövrlərarası büdcə məhdudiyyəti şəklində izah edir.

Fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində stasionarlıq testlərindən istifadənin mümkünlüyü Hamilton və Flavin (1986) tərəfindən irəli sürülmüş və ABŞ iqtisadiyyatı üçün hesablamalarda Dickey-Fuller vahid kök testindən istifadə edilmişdir. [9]. Hazırda iqtisadçıların arsenalında daha geniş çeşid stasionarlıq testləri - ADF, PP, KPSS, ER, NP testləri - mövcuddur. Bu yanaşmaya əsasən büdcənin dayanıqlılığı aşağıdakı bərabərliyin köməyi ilə müəyyən olunur:

$$R_t = \alpha + \beta G_t + \xi_t \quad (1)$$

Burada, R_t – büdcə gəlirləri, G_t – büdcə xərcləri, ξ_t – xəta göstəricisi, α və β – hesablanan parametrlərdir. (1) bərabərliyinin dəyişənləri – R_t və G_t arasında kointeqrasiya əlaqələrinin olubolmaması və β əmsalının aldığı qiymət büdcənin dayanıqlılığını müəyyən edən əsas şərtlərdir: $\square$ R_t və G_t arasında kointeqrasiya əlaqəsi yoxdursa, fiskal dayanıqlılıq mövcud deyil; $\square$ R_t və G_t arasında kointeqrasiya əlaqəsi varsa və $\beta = 1$ -dirsə, fiskal dayanıqlılıq mövcuddur; $\square$ R_t və G_t arasında kointeqrasiya əlaqəsi varsa və $0 < \beta < 1$ –dirsə, fiskal dayanıqlılıq təmin edilməyə bilər (zəifdir);

$\square$ R_t və G_t arasında kointeqrasiya əlaqəsi varsa və $\beta \leq 0$ –dirsə, büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən daha sürətli artım nümayiş etdirməkdədir və bu halda fiskal dayanıqlılıq mövcud deyil.

1.3. İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin xarici təcrübələri.

Son illər dünyanın bir çox ölkələrində - ABŞ, Yaponiya, Aİ-nin üzv ölkələri, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda, aşağı gəlirli ölkələrdə fiskal disbalansının . dərinləşdirilməsi müşahidə olunur Bu dövlət sektoruna cəlb edilən gəlirlər və xərclər (kreditləşmə əməliyyatları nəzərə alınmaqla). arasında disproporsiyanın artımında özünü göstərmişdir. Xərclərin gəlirlərdən yüksəkliyi fiskal balansların

defisitlə formalaşması zərurətini yaradıb. Həmçinin əhəmiyyətli dövlət resursları iri korporasiyalarının (həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə) dəstəklənməsinə yönəldildi.

Beləliklə, bütün bu əməliyyatlar dövlət borcunun artımı üçün əhəmiyyətli amil olmuşdur. Son onilliklər ərzində İƏİT ölkələrində dövlət büdcələrinin kəsii ÜDM-in 3% həddində tərəddüd edirdi. Bu göstərici resessiyası dövründə xeyli pıləşib və 2009-cı ildə * rekord səviyyəyə çatıb. Son illər dövlət borcunun və fiskal balansının göstəricilərinin dinamikası bir çox fərqli ölkə qruplarında oxşar meyllərin baş verdiyini təsdiqləyir.

Cədvəl - 1

Dünya ölkələrinin fiskal balansları və dövlət borcları (ÜDM-ə %-lə)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014(prq)	2015(prq)
Bütövlükdə dünya ölkələri üzrə								
Büdcə kəsiri	-2,5	-7,8	-6,3	-4,8	-4,4	-3,8	-3,5	-3,0
Dövlət borcu	64,9	74,9	78,6	79,0	80,6	78,6	78,2	77,5
Inkişaf etmiş ölkələr								
Büdcə kəsiri	-3,9	-9,5	-8,3	-6,9	-6,2	-4,9	-4,3	-3,6
Dövlət borcu	80,0	93,5	100,1	104,0	108,3	107,1	107,1	106,9
Avro zona ölkələri i								
Büdcə kəsiri	-2,1	-6,4	-6,2	-4,2	-3,7	-3,0	-2,6	-2,0
Dövlət borcu	70,3	80,1	85,7	88,1	92,8	95,2	95,6	94,5
Inkişaf etməkdə olan ölkələr								
Büdcə kəsiri	-0,1	-4,6	-3,2	-1,7	-2,1	-2,4	-2,5	-2,2
Dövlət borcu	33,5	36,0	40,3	37,8	36,5	34,0	33,7	33,0

2011-ci ildən AB-də fiskal siyasətin korrektəsi başlayıb və bu da müsbət nəticələr verib. Lakin yalnız 2015-ci ildə ümumi xərcləri - dövlət büdcə xərclərini qənaətbəxş (amma hər halda mənfi) səviyyəyə - büdcə kəsiri göstəricini ÜDM-in 3% -nə qədər azaltmaq nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, dövlət borcu göstəricilərinin artımı 2012-ci ilə qədər davam edib və onun azalması üzrə səylər isə əsas

problemlərin həllinə gətirib çıxarmayıbdır. Proqnozlaşdırılır ki, növbəti 2 ildə də müsbət nəticələr əldə olunmayacaq.

Ümumilikdə AB ölkələri üçün fiskal disbalansdan göstəriciləri inkişaf etmiş ölkələr qrup ilə müqayisədə bir o qədər əhəmiyyətli olmayıb. Eyni zamanda ümumiyyətlə AB üzvü olan dövlətlərdə dövlət büdcənin xərc və gəlir hissələrinin disbalansı faktıdır.

Cədvəl 2

AB üzvü olan dövlətlərdə dövlət büdcənin xərc və gəlir hissələrinin disbalansı faktı

Ölkələr	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
AB-27								
Xərclər	46.2	45.5	47.0	51.0	50.6	49.0	49.3	49.1
Gəlirlər	44.6	44.6	44.6	44.1	44.1	44.6	45.4	45.7
AB-17								
Xərclər	46.7	46.0	47.1	51.2	51.0	49.5	50.0	49.8
Gəlirlər	45.3	45.3	45.0	44.9	44.8	45.4	46.3	46.8

Mənbə:European Comission. Government finance statistics. Main tables.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/government_finance_statistics/

Böhran dövrü üçün dövlət xərclərinin kəskin artımı və dövlət büdcə gəlirlərinin azalması xarakterikdir. Belə bir şəraitdə hökumət dövlət xərcləri ilə büdcə gəlirlərinin daha optimal uyğunluğuna nail olunmasına yönəlmiş proqramlar qəbul etməyə məcbur olur. Büdcənin xərc və gəlirlər hissələri arasındakı disbalansın məhdudlaşdırılması məqsədilə xarici ölkələrdə fiskal sahənin gücləndirilməsi kursları qəbul edilib və fiskal dayanıqlılığa nail olmaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur.

Aşağıdakı tədbirlər də bu qəbildəndir: - Fiskal sektorda institusional islahatların aparılması; - Fiskal konsolidasiya proqramlarının həyata

keçirilməsi; - Yeni və köhnə fiskal qaydaların yenidən tətbiqi; - Ortamüddətli büdcə planlaşdırılması tətbiqi; - Şəffaflığın artırılması və .s.

Dünyanın əksər ölkələrində böhran dövründə fiskal siyasətin aparıcı istiqamət fiskal konsolidasiya oldu ki, bu da fiskal korrektənin güclənməsinə, dövlətin maliyyə dayanıqlılığının təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərlə xarakterizə olunub.

Postböhran dövrü bu tədbirlərin tətbiqi nəticəsində müəyyən müsbət nəticələrin əldə olunması ilə səciyyələnib. Eyni zamanda yeni problemlər, yeni təkmilləşdirilmələrə ehtiyac olması da aşkara çıxır. Dövlət xərclərinin xeyli artırılması nəticəsində və bu artım üçün müvafiq gəlirlərə təminat olmaması fiskal kəsirin yüksəlməsi ilə müşayiət olunub. 2013-ci ildə fiskal kəsirin səviyyəsi Aİ tərəfindən Aİ ölkələri üçün tövsiyə edilən göstəricidən yüksəkdə idi.

Cədvəl 3

2013-ci ildə fiskal kəsirin səviyyəsi Aİ tərəfindən Aİ ölkələri üçün tövsiyə edilən göstəricilər

Ölkələr	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
AB-27								
Xərclər	-1.5	-0.9	-2.4	-6.9	-6.5	-4.4	-3.9	-3.3
Gəlirlər	61.5	58.9	62.2	74.5	80.2	82.7	85.5	87.4
AB-17								
Xərclər	-1.3	-0.7	-2.1	-6.4	-6.2	-4.2	-3.7	-3.3
Gəlirlər	68.6	66.4	70.2	80.1	85.6	87.5	90.8	92.7

Mənbə:European Comission. Government finance statistics. Main tables.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/government_finance_statistics/

Ümumiyyətlə 2010-2011-ci illərdə AB-27 ölkələrində fiskal təshih siyasəti tədbirləri tətbiq edilib və fiskal disbalansın yaxşılaşdırılması baxımından yaxşı nəticələr əldə olunub. Bu meyllər davamlı xarakter daşıyıb və 2013-ci ilin sonunda

büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti ilə xarakterizə olunan göstərici xeyli azalıb. Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, belə göstəricilərin dinamikası EC27 ölkələri ilə müqayisədə EC17 dövlətlərində fərqli olub. Yəni, EC17 ölkələrində göstəricilərin dinamikası daha aşağı olub.

Eyni zamanda ÜDM-də dövlət borcunun həcmnin artım tendensiyasının - 2008-ci ildən başlayan meylin davamlı və stabil olmasına da diqqət yetirmək lazımdır .

Müsbət nəticələr fərqli olaraq fiskal konsolidasiya üzrə digər bir tədbir - dövlət borcunun məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər tam effektiv olmayıb və dövlət borcunun həcmnin artmasının qarşısını almaq mümkünləşməyib. Lakin artım templəri 2011-ci ildən başlayaraq xeyli azalıb. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət borcu göstəricisi avrozona (EC17) ölkələrində daha yüksəkdir.

Nəzərdən keçirilən hər bir ölkələr qrupu - (EC27) və (EC17) qrupları çərçivəsində fərqlər (bəzən çox əhəmiyyətli) mövcuddur və buna görə də fiskal təshih (korrektə) üzrə bəzi məsələləri hər bir ölkə üçün ayrılıqda nəzərdən keçirmək keçirmək məqsədəuyğundur

ləliklə ümumi tendensiyalardan kənarda AB-nin müxtəlif ölkələrinin - fiskal siyasəti kifayət qədər fərqlənən ölkələrinin fiskal göstəricilərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur

Cədvəl 4

AB-nin müxtəlif ölkələrinin - fiskal siyasəti kifayət qədər fərqlənən ölkələrinin fiskal göstəriciləri

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Almaniya								
Büdcə gəliri	45.3	43.5	44.1	48.3	47.9	45.2	44.7	44.7
Büdcə xərci	43.7	43.7	44.0	45.2	43.7	44.3	44.8	44.7
Büdcə kəsiri	-1.6	0.2	-0.1	-3.1	-4.2	-0.8	0.1	0.0

Dövlət borcu	68.0	65.2	66.8	74.6	82.5	80.0	81.0	78.4
Fransa								
Büdcə gəliri	53.0	52.6	53.3	56.7	56.6	55.9	56.7	57.1
Büdcə xərci	50.6	49.9	49.9	49.2	49.5	50.7	51.8	52.8
Büdcə kəsiri	-2.3	-2.7	-3.3	-7.5	-7.0	-5.2	-4.9	-4.3
Dövlət borcu	63.7	64.2	68.2	79.2	82.7	86.2	90.6	93.5
İspaniya								
Büdcə gəliri	38.4	39.2	41.4	46.2	46.3	45.7	47.8	44.8
Büdcə xərci	40.7	41.1	36.9	35.1	36.7	36.2	37.2	37.8
Büdcə kəsiri	2.4	2.0	-4.5	-11.1	-9.6	-9.6	-10.6	-7.1
Dövlət borcu	39.7	36.3	40.2	54.0	61.7	70.5	86.0	93.9
Yunanıstan								
Büdcə gəliri	45.4	47.5	50.6	54.0	51.4	51.9	53.4	58.5
Büdcə xərci	39.2	40.7	40.7	38.3	40.4	42.2	44.4	45.8
Büdcə kəsiri	-5.7	-6.5	-9.8	-15.7	-10.9	-9.6	-8.9	-12.7
Dövlət borcu	106.1	107.4	112.9	129.7	148.3	170.3	157.2	175.1

Mənbə:European Comission. Government finance statistics. Main tables.

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/government_finance_statistics/

Resurslardan asılılıq və böyük neft gəlirləri son nəticədə heçdə ölkələrin hamısını inkişafını stimullaşdırmır. Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, resurslarla zəngin olan ölkələrin iqtisadi inkişafı demək olar ki heç bir resursu olmayan ölkələrindən bəzən dəfələrlə geri qalır. XX əsrin ortalarından qədər iqtisadiyyatı araşdıran alimlər belə hesab edirdilər ki, resursların varlığı ölkə üçün əlavə imtiyaz və üstünlük deməkdir. Lakin, 50 ci illərdən sonra bir çox ölkənin yaşadığı acı resurs təcrübələri bu fikrin üzərindən xətt çəkdi və resursların yaratdığı problemlər geniş şəkildə araşdırılmağa başlandı və qeyd edilməlidir ki, bu baxımdan yararlı nümunə də mövcuddur.

Bunun üçün Norveç Neft Fondu gözəl nümunə kimi çıxış edə bilər. Belə ki, Norway Pension Fund – Global-ın başqa fondlar üçün nümunə ola biləcək bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1996-cı ildə 400 milyon \$ həcmində ilk transfer edildikdən bəri Fondun vəsaitlərinin həcmi əhəmiyyətli

dərəcədə artmışdır və 2007-ci ilin sonuna 373 milyard \$ aktivlə dünyanın ən böyük və sürətlə böyüyən fondlarından biri kimi özünəməxsus yerini tutmuşdur. Lakin bu fond dünyada öz vəsaitlərinin həcmindən daha çox beynəlxalq standartlara uyğun olan ən yaxşı praktikanı tətbiq etdiyinə görə tanınır. Fondun məqsədi neft satışlarından gələn gəlirlərin yığılması və nəsillərarası ötürülmənin təmin olunmasıdır. Fond həm də fiskal alət kimi istifadə olunur. Başqa sözlərlə, Fondan dövlət büdcəsinə edilən transferlərin həcminə Norveç hökuməti limit tətbiq edir. 2001-ci ildə qəbul olunmuş fiskal qaydalar qeyri-neft büdcə kəsirinə NPF-nin vəsaitlərinin 4%-i həcmində məhdudiyyət qoymuşdur. Bu o deməkdir ki, hər il qeyri-neft büdcə kəsirinin örtülməsi üçün transfer olunan məbləğ qeyd olunan həcmdən artıq ola bilməz. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, uzunmüddətli perspektivdə Fondun gözlənilən real gəlirliliyi də 4% təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, hökumət Fondun real kapitalını qoruyub saxlamaqla yalnız bu kapitalın idarə olunmasından gələn gəlirləri xərcləyir. Bu yanaşmanın əsasını isə belə bir fikir təşkil edir ki, neft gəlirlərini yalnız bir dəfə, neft gəlirlərinin idarə olunmasından gələn gəlirləri isə sonsuzadək istifadə etmək olar.

Norway Pension Fund- Global-ın digər təqdirəlayiq cəhəti yüksək şəffaflığa malik investisiya strategiyasının izlənilməsidir. Belə ki, Fondun aydın məqsədləri, investisiya siyasəti və bunun nəticələri, illik səmərəlilik göstəriciləri, bütün investisiya qoyuluşu edilmiş şirkətlərin siyahısı periodik olaraq ictimaiyyətə açıqlanır. Fondun aktivləri yalnız xaricə investisiya edilir. Bu strategiya vasitəsilə riskin diversifikasiyasına və təqdirəlayiq maliyyə nəticələrinə nail olunur. Əlavə olaraq, Fond öz vəsaitlərini yalnız xaricə investisiya etməklə ölkənin qeyri-neft sektorunu neftin qiymətindəki dalğalanmalardan qoruyan qalxan rolunu oynayır. Ümumilikdə, NPF-nin strategiyasının əsasını orta səviyyəli risklə yüksək gəlirliliyə nail olmaq təşkil edir. NPF-nin 1997-2007-ci illərdə aktivlərin idarə olunmasından əldə etdiyi real gəlirlilik 4,3% olmuşdur ki, bu da tətbiq olunan investisiya strategiyasının uğurlu olduğundan xəbər verir. Həmçinin vəsaitləri bir sıra etik qaydalar çərçivəsində idarə olunur və bu təcrübə bir daha sübut edir ki,

heç də ictimai rifaha bağlılıq yüksək gəlirliliyə mənfi təsir etmir. Əksinə bir sıra ekspertlər belə hesab edirlər ki, hazırda etik məsələlər səhmlərin qiymətində öz əksini tapmasa da, gələcəkdə şəffaflığı şübhə altında olan və etik prinsiplərə riayət etməyən şirkətlərin səhm qiymətlərinə qeyd olunan hallar mənfi təsir edəcəklər.

Qeyd olunmalıdır ki, investisiya strategiyası üçün əhəmiyyət kəsb edən əsas məsələ portfelin tərkibində ayrı-ayrı coğrafi regionların və maliyyə alətlərinin xüsusi çəkisinin müəyyən olunmasıdır. Belə ki, bu seçim istənilən fondun gözlənilən gəlirliliyi və investisiya portfelinin risk dərəcəsini müəyyən edir. 1998-ci ildən mövcud olan qaydalara görə Fondun ümumi portfelində səhmlərin xüsusi çəkisi 30-50%, sabit gəlir gətirən maliyyə alətlərinin xüsusi çəkisi isə 50-70% arasında təşkil edə bilərdi. Səhmlərə yönəldilən vəsaitin 40-60%-i Avropadakı ölkələrə və bu ölkələrin valyutalarına, qalan hissəsi isə digər regionlara; sabit gəlir gətirən maliyyə aktivlərinə yönəldilən investisiyaların isə 45-65%-i Avropadakı, 25-45%-i Amerikadakı, 0-20%-i Asiya və Okeaniyadakı bazarlar və valyutalara yönəldilə bilərdi.

2007-ci ildə isə Norveç Maliyyə Nazirliyi portfelin strateji bölgüsündə bir sıra dəyişikliklər etdi. Belə ki, hazırda NPF-nin strateji bəncmarkında səhmlər və istiqrazlar müvafiq olaraq 60% və 40% təşkil edir. Səhmlərin coğrafi bölgüsünə görə vəsaitlərin 50%-i Avropa, 35%-i Amerika və Afrika, 15%-i isə Asiya və Okeaniya ölkələrinin payına düşür. Sabit gəlir gətirən maliyyə alətlərinə yönəldilən vəsaitin 60%-i Avropa, 35%-i Amerika, 5%-i Asiya və Okeaniyanın payına düşür. Bu dəyişikliyin əsas səbəbi isə uzunmüddətli perspektivdə Fondun riski və gəlirliliyi arasında optimal nisbətin daha da təkmilləşdirilməsi cəhdidir. Gələcəkdə isə investisiya portfelində daha bir mühüm dəyişikliyin edilməsi – real əmlaka investisiyaların yönəldilməsi planlaşdırılır. Ümumiyyətlə, NPF-nin investisiya strategiyası uzun illər ərzində formalaşdırılmışdır. İlk dəfə 1998-ci ildə səhmlərə ilk investisiya qoyuluşu edilmiş, 2002-ci ildə sabit gəlir gətirən maliyyə alətlərinə hökumət tərəfindən sığortalananmayan istiqrazlar əlavə edilmiş və 2004-cü ildə isə investisiya qoyuluşu kriteriyalarına etik prinsiplər əlavə edilmişdir.

Norway Pension Fund – Global –ın operativ idarəedilməsi Norges Bank-a həvalə edilmişdir. Mövcud qaydalara görə, bank Maliyyə Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi bençmark üzrə investisiya portfelini idarə etməlidir. Lakin Norges Banka strateji bençmarkdan müəyyən limitlər daxilində yayınmağa icazə verilir. Bu limit yayınma halları zamanı yaranan əlavə riskin miqdarıdır ki, bu da 1,5% təşkil edir. İcazə verilən bu risk limiti Norges Banka aktiv menecment sayəsində bençmark portfelinin gəlirliliyindən daha yaxşı nəticə göstərməyə imkan verir. Bununla da müəyyənləşdirilmiş strateji bençmark portfeli həm riskin idarəedilməsi aləti, həm də Norges Bankının idarəetmə effektivliyinin ölçülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Norges Bankın 2001-2007-ci illər üzrə fəaliyyətinin nəticələri cədvəldə öz əksini tapmışdır .

Cədvəl. 5

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Səhm Portfeli	-14,60	-24,39	22,84	13,00	22,49	17,03	6,83
İstiqraz portfeli	5,04	9,90	5,26	6,1	3,82	1,93	2,96
Ümumi portfel	-2,47	-4,74	12,59	8,94	11,09	7,92	4,26
İnflyasiya	1,17	1,91	1,57	2,37	2,33	2,13	3,09
Real gəlir	-3,59	-6,53	10,85	6,41	8,57	5,67	1,14

1997-2007-ci illər üzrə orta hesabla real gəlirlilik 4,34% olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, 2007-ci ildə ABŞ-da ipoteka böhranı olaraq başlayan və 2008-ci ildə Lehman Brothers investisiya bankının iflası ilə dünya maliyyə sistemini sarsıdan böhran Fondun nəticələrinə də mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, NPF 2008-ci ildə öz tarixi ərzində ən böyük itkilərə məruz qalmışdır: 2008-ci ilin ilk 3 rübündə Fondun gəlirliliyi uyğun olaraq -5,62%, -1,9% və -7,7% olmuşdur. Norges Bankın investisiya meneceri kimi səmərəliliyi isə aktiv idarəetmə

sayəsində əldə əlavə gəlirliliklə ölçülür. 2008-ci ilin ilk 3 rübü üçün əlavə gəlirlilik isə -0,81%, 0,24% və -1,84% (Fondun tarixində ən az əlavə gəlirlilik) olmuşdur (Bax əlavədə diaqram 1).

diaqram 1

Mənbə. Norges Bankı 2008

Tədqiqatçılar Norveç Neft Fondunun strategiyasını təhlil edərkən aşağıdakı məsələlərə toxunmuşdur:

1. Norveç iqtisadiyyatını neft gəlirlərindən tamamilə sterilizasiya etmək; fondun vəsaitləri əsaslı şəkildə xaricə investisiya edilir. Yerli valyuta olan kron ilə başqa Avropa valyutaları, xüsusən də Avro arasındakı mübadilə kursu monetarist siyasətdən daha çox iqtisadi faktorlar hesabına sabit saxlanılır.
2. İnvestisiyalar həm “fiks gəlirlərə”, həm də qiymətli kağızlara yönəldilir; 1998-ci ildən bəri vəsaitlərin 50 faizə qədərinin birjalara investisiya edilməsinə icazə verilir. Ancaq bu birjalar yalnız xarici birjalar olmalıdır. İndi vəsaitlərinin birjalara yönəldilən hissəsi 40 faizə çatır. Bu baxımdan Norveçdə ən çox müzakirə edilən faktorlardan biri də birjalara yönəldilən vəsaitlərin riski ilə bağlıdır. Buna görə də, fond investisiyanı müxtəlif sənaye sahələri, eləcə də regionlar üzrə yönəldir ki, risk dərəcəsini aşağı salsın. İndi fondun hər hansı şirkətə yönəltdiyi vəsaitin həcimi

onun ümumi kapitalının 5 faizindən çox ola bilməz. Halbuki 2006-cı ilədək bu rəqəm 30 faizə bərabər idi.

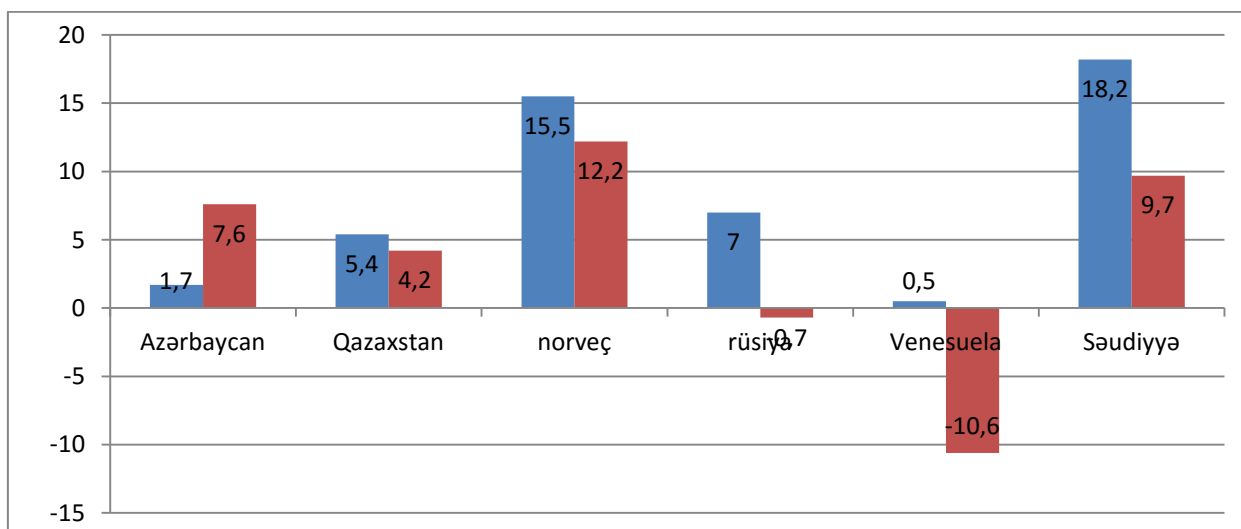
3. İnvestisiyaların yerləşdirilməsində etik prinsiplərə əməl edilir. Bu zaman maraq konfliktindən çəkinmək başlıca şərtlərdən biridir. Eyni zamanda “bədnam ad çıxarmış” firmalara işləməyə qadağalar qoyulub.

Görüldüyü kimi, pozitiv nümunə kimi təqdim edilən Norveç modeli vəsaitlərin idarəedilməsi aspektindən bir sıra tətbiq edici cəhətlərə malikdir. Bu baxımdan, dünyanın müxtəlif ölkələrində təbii resursların idarəedilməsi ilə bağlı yaradılan fondlar üçün bu dövlətin təcrübəsi olduqca uğurlu nümunə hesab edilir.

Böhrandan əvvəlki dövrdə neftlə zəngin iqtisadiyyatlarda neft ixracının artması hesabına dövlət gəlirləri xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. 2008-ci ildəki global maliyyə böhranından sonra isə neft gəlirlərində baş verən azalma və dövlət xərclərindəki artım, Azərbaycan istisna olmaqla, sözügedən ölkələrdə dövlət maliyyəsinin profisitini kəskin şəkildə azaltmış, Rusiya və Venesuelada isə dövlət xərclərinin gəlirləri üstələməsi nəticəsində kəsir yaranmağa başlamışdır.

Diagram 2

Neftlə zəngin ölkələrdə dövlət maliyyəsinin kəsiri(ÜDM-də %lə): global böhrandan əvvəl və sonra

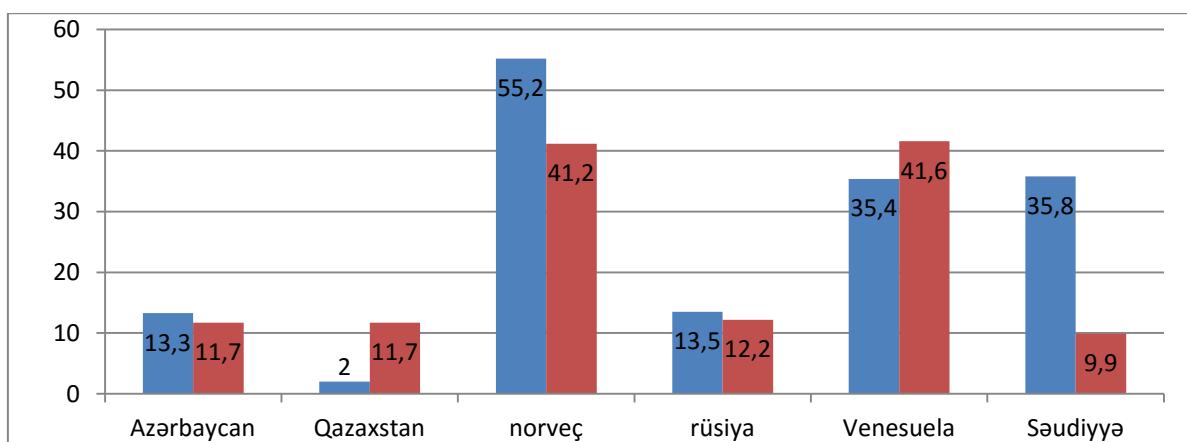

Mənbə: BVF-nun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

OECD ölkələrindən fərqli olaraq, təhlil edilən neftlə zəngin ölkələrin əksəriyyətində büdcə profisitinin qorunub saxlanması dövlət borcunun artmasının qarşısını almaqla yanaşı, onun nisbi göstəricisinin (məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin) azalmasına da şərait yaratmışdır. Təhlillərə daxil edilmiş neftlə zəngin ölkələrdə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti böhrandan əvvəl 25.9% təşkil etdiyi halda, böhrandan sonra bu göstərici 5.9 faiz bəndi azalaraq 20%-ə enmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, həmin dövrdə OECD ölkələrində bu göstəricidə orta hesabla 19.2 faiz bəndi artım müşahidə edilmişdir (qeyd olunan göstərici 51.7%-dən 70.9%-ə yüksəlmişdir). Azərbaycanda böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisədə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətində 1.4 faiz bəndi azalma olmuşdur və hazırda Azərbaycanda dövlət borcunun nisbi göstəricisi təhlil edilən neftlə zəngin iqtisadiyyatların orta göstəricisindən 9.3 faiz bəndi, OECD ölkələrinin orta göstəricisindən isə 59.2 faiz bəndi aşağıdır. Təhlillər əsasında müəyyən olunmuşdur ki, OECD ölkələrində olduğu kimi, neftlə zəngin iqtisadiyyatlarda da böhrandan sonra dövlət gəlirlərində azalma müşahidə edilmiş, buna paralel böhran təsirlərini yumşaltmaq üçün ekspansionist fiskal siyasət həyata keçirilmişdir. Nəticədə, sözügedən ölkələrdə dövlət maliyyəsinin profisiti kəskin şəkildə azalmış, bəzi ölkələrdə isə kəsirli maliyyələşmə müşahidə edilmişdir.

Diagram 3

Neftlə zəngin ölkələrdə dövlət borcu (ÜDM-də %-lə):
qlobal böhrandan əvvəl və sonra

Mənbə: BVF-nun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

II Fəsil. Azərbaycanca iqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti.

2.1. Azərbaycanca dövlət fiskal siyasətinin formalaşması.

Azərbaycanda dövlət fiskal siyasəti şübhəsiz ki, vergi-büdcə qanunvericiliyinin formalaşması, vergitutma və dövlət maliyyə işinin təşkili, konseptual əsaslı vergi-büdcə tədbirlərinin reallaşması ilə təşəkkül tapıb. Bu baxımdan öncə vergi siyasətinin formalaşması məsələsini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Azərbaycan ikinci dəfə XX əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikada müasir dövrün tələblərinə cavab verən inkişaf etmiş vergi sistemi formalaşmışdır. Azərbaycanda vergi məsələlərinin təşkili ilə məşğul olan institusional strukturlar 1990-cı ilin iyul ayında Respublika Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış, sonra 1991-ci ilin oktyabrında vergi xidməti Maliyyə Nazirliyinin tərkibindən çıxarılmış və müstəqil orqan kimi Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır, lakin bütün bunlar respublikada vergi işinin institusional baxımdan səmərəli təşkili üçün kifayət deyildi. Bütün bunlar əsasında qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycanda vergi işinin təşkili ilə məşğul olan institusional strukturların növbəti, əhəmiyyətli inkişaf mərhələsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin ləğv edilməsi, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Vergilər Nazirliyi yaradılması ilə başlanır. Azərbaycan Respublikasında Vergilər Nazirliyi və bilavasitə nazirliyə təbə olan ərazi vergi idarələrindən ibarət vahid, mərkəzləşdirilmiş vergi orqanı sistemi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin strukturuna Departamentlər, Ərazi Vergilər İdarələri və Departamentləri, Rayon vergilər şöbələri, Naxçıvan Muxtar Respublikası Vergilər Nazirliyi daxildir.[13, s. 139-143]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyi sistemi də müstəqillik illərində

böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan dərhal sonra digər sahələrdə olduğu kimi vergi işinin təşkili ilə əlaqədar ciddi olaraq institusional problemlərə diqqət yetirildi və bu sahədə ilk qanunvericilik aktları qəbul olundu. Nümunə üçün 1991-ci ilin dekabrında “Əlavə dəyər vergisi” və “Aksizlər” haqqında, 1992-ci ilin iyununda “Hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərin ayrı-ayrı növlərindən vergilər” və “Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi” haqqında qəbul edilən qanunlar göstərilə bilər. Lakin Azərbaycan Respublikasında digər sahələrdə olduğu kimi vergi işinin təşkilində də ciddi irəliləyişlər 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən özünü büruzə verdi. Bütün bunlara zəmin isə 1993-1996-cı illərdə həyata keçirilən vergi siyasəti vasitəsi ilə hazırlanmış oldu. 1993-cü ilin fevralında “Torpaq vergisi”, 1995-ci ilin martında “Əmlak vergisi” və “Mədən vergisi”, 1996-cı ilin dekabrında “Dövlət yol fonduna vergilər” haqqında qanunlar qəbul edildi, vergi qanunlarının tətbiqi ilə bağlı təlimatlar, əsasnamələr işlənib hazırlandı. Artıq 1990-cı illərin sonlarına doğru öz institusional məzmun və mahiyyətinə görə daha yetkin vergi siyasəti formalaşdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 1999-cu ilin yanvarında bilavasitə vergi orqanlarına da aidiyyəti olan “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” fərman imzaladı. Bu mərhələnin yekunu kimi 2000-ci ilin iyulunda “Vergi Məcəlləsi”nin qəbul edilməsini göstərmək olar. Daha sonra diqqəti Azərbaycan Respublikasında vergilərin öz prinsip və məzmununa görə təsnifatına yönəldilməsi yerinə düşərdi.

Dövlətin vergi işinin təşkili ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlər , ilk növbədə, vergi siyasətinin mahiyyətini özündə əks etdirir. Məhz bu baxımdan müasir dövrdə həyata keçirilən vergi siyasətlərinin təsnifatının aparılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət qazanır. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi siyasətinin təsnifatı bir neçə kriteriyalara əsasən aparıla bilər: məsələn, həyata keçirilən vergi siyasətinin həddləri və məqsədlərə nail olunması müddətinə, vergi siyasətinin strateji istiqamətinə, ərazi prinsipi və vergi siyasətinin dar çərçivələrdə ixtisaslaşması

cəhətlərinə əsasən vergi siyasətinin təsnifatını aparmaq mümkündür. Bütün bunları nəzərə alaraq öncə diqqəti Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin strateji özəlliklərinə yönəldilməsi yerinə düşərdi. Məlumdur ki, özlərinin həddləri və məqsədlərə nail olunması müddətinə görə vergi siyasətləri strateji (adətən uzunmüddətli, 3 il və ya daha çox müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasət) və taktikiməqsədlərə xidmət edən siyasətlərə (1 ildən 3 ilə kimi nəzərdə tutulmuş müddətdə) bölünürlər. Vergi siyasəti həyata keçirilərkən strateji və taktiki məqsədlər bir-birini tamamlamalıdır. Bu zaman taktiki məqsədlərdə dəyişikliklər elə aparılmalıdır ki, onlar bütünlükdə strateji məqsədlərlə ziddiyyətdə olmasın, həyata keçirilən vergi siyasəti müsbət effektlərlə nəticələnsin.

Vergi menecmenti, həmçinin maliyyə menecmentinin tərkibindən müstəqil istiqamət kimi ayrılaraq inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Respublikasında vergi menecmentinin formalaşması zərurətinin hiss olunması təkzibedilməz fakt kimi çıxışdakı fikirlərdən hiss olunur. Sonrakı illərdəki dəyərləndirmələrdə vergi siyasəti strategiyası yeni nüanslarla zənginləşdirilərək makroiqtisadi tənzimlənmə və iqtisadi artıma nail olunmasında xüsusi vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Deyilənləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2004-cü ildə iyunun 4-də Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüşdəki nitqində səsləndirdiyi fikirlər təsdiqləyir. Burada deyilirdi ki, “Bu gün ölkəmiz çox dinamik inkişaf edir, bütün iqtisadi göstəricilər Azərbaycanın ildən-ilə gücləndiyini göstərir. Hazırda qəbul etdiyimiz sosial-iqtisadi və regional proqramlar çərçivəsində qeyri-neft sektoruna böyük sərmayələr qoyulacaqdır. Yeni iş yerləri, xüsusilə regionlarda iş yerlərinin açılması ən mühüm məsələdir. Prezident seçkilərindən ötən yeddi ay ərzində 30 minə yaxın iş yeri açılmışdır ki, bu da çox yüksək göstəricidir. Bu, bir tərəfdən işsizliyi aradan qaldıracaq, digər tərəfdən Azərbaycanda yerli istehsal inkişaf edəcək, idxal azalacaqdır. Beləliklə, daha çox vergilər ödəniləcəkdir. İqtisadiyyatla məşğul olanlar çox gözəl bilirlər ki, iş yerinin açılmasının əhəmiyyəti təkcə hansısa bir insanı işlə təmin etməklə bitmir. Bunun arxasında

böyük və dərin məsələlər durur və onun bütövlükdə iqtisadi inkişafa təsiri olur [11].

Ümummilli lider cənab Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müxtəlif rəsmi bəyanatlarında vergi siyasətinin ayrı-ayrı məqsədləri ilə əlaqədar öz fikirlərini irəli sürmüşlər. Cənab Heydər Əliyev 1993-cü ildə noyabrın 19-da Prezident sarayında bank maliyyə, tədiyyə sistemlərinin və idxal-ixrac əməliyyatlarının vəziyyətinə və onu yaxşılaşdırmaq sahəsində vəzifələrə həsr olunmuş Ümumrespublika Müşavirəsində çıxış edərkən vergi siyasətinin fiskal, nəzarətedici, tənzimləyici məqsəd və funksiyaları ilə əlaqədar fikirlər irəli sürmüşdür. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə noyabrın 19-da Prezident sarayında bank maliyyə, tədiyyə sistemlərinin və idxal-ixrac əməliyyatlarının vəziyyətinə və onu yaxşılaşdırmaq sahəsində vəzifələrə həsr olunmuş Ümumrespublika Müşavirəsindəki çıxışında bildirilirdi: “Vergi sistemi bütün sahələrdə elə qurulmalıdır ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas yer tutsun”... “Əgər vergi müfəttişliyinin işini yaxşı qura bilsək, bu sahədə müvəffəqiyyət qazanarıq” və yaxud “Vergini verməyən təşkilatlar iqtisadi yolla vergi verməyə məcbur edilməlidir” [3, s. 166-168]. Göründüyü kimi, çıxışda vergilərin fiskal, tənzimləyici və nəzarətedici funksiyaların diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin büdcəmizi maksimum dərəcədə vergilər, rüsumlar hesabına təmin edək, Neft Fondundan transfertləri çox da şişirtməyək. Ancaq bu da lazımlı vəsaitdir, Azərbaycanın sürətli inkişafını təmin edir” [1, s. 139] cümlələri ilə ifadə olunan fikirlər də vergi siyasətinin yuxarıda qeyd olunan məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir.

Müstəqillik illərində dövlət başçıları Heydər Əliyev və İlham Əliyev cənabları vergi siyasətinin hansı funksiyasına daha çox üstünlük verilməsi praktikası ilə əlaqədar zəngin idarəetmə təcrübələrinə əsaslanan müvafiq dəyərləndirmələr etmişlər. Bu fikirlərdə vergi siyasətində tənzimləyici və fiskal funksiyaların məqsədyönlü uzlaşdırılması ideyası xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin yuxarıda

göstərilən kriteriyalar əsasında formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesi zamanı zəngin idarəetmə təcrübəsi toplanılmışdır. Son nəticədə müasir dövrdə həyata keçirilən vergi siyasətini öz məzmununa görə kombinə edilmiş, müvazinət və tarazlığın təmin olunmasına xidmət edən vergi siyasəti kimi xarakterizə etmək olar. Burada dövlətin fiskal maraqları ilə yanaşı, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, neqativ təmayüllərin nəzarət altında saxlanması, eyni zamanda, vergi öhdəliklərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ciddi təhlil və araşdırmalara əsaslanan zəngin idarəetmə təcrübəsi toplanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət başçıları cəmiyyətdə uğurlu inkişaf strategiyasına xidmət edən vergi siyasəti növünün formalaşdırılması ilə əlaqədar vaxtaşırı öz dəyərləndirmələrini etmişlər. Həyata keçirilən vergi siyasətində dövlətin fiskal maraqlarının qorunması və vergi ödəyicilərinin maraqlarının uzlaşdırılmasının vacibliyi cəhəti ilə əlaqədar səslənən fikirlər vergi siyasətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Eyni zamanda, sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Kənd təsərrüfatında da böyük uğurlar əldə edilmişdir, torpaq kəndlilərə paylanmışdır, yəni torpaq tamamilə özəlləşdirilmişdir. Fermerlərin hamısı beş il müddətinə vergilərdən azad edilmişlər. Yalnız torpaq vergisi qalmışdır ki, bu da rəmzi xarakter daşıyır” [9, s. 81], “Mən deyə bilərəm ki, dövlət tərəfindən qayğı daim göstəriləcəkdir. Amma, eyni zamanda, sahibkarlar tərəfindən də eyni yanaşmanı, eyni məsuliyyəti gözləyirəm. Sahibkarların vəzifəsi, təbii ki, öz bizneslərini inkişaf etdirmək, mənfəətə nail olmaq və beləliklə, idarə etdiyi şirkətləri daha da gücləndirməkdir. Bu təbiidir, təqdirəlayiqdir və bütün dünya bu qanunlarla işləyir. Ancaq, eyni zamanda, dövlətə düşən pay vergi şəklində vaxtlı-vaxtında ödənilməlidir və burada yol gərək ikitərəfli olsun” [10, s. 179] kimi fikirləri xüsusi olaraq qeyd oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə özünün strateji təmayüllərinə görə vergi siyasətləri stimullaşdırıcı və preventivə ayrılır. Preventiv vergi siyasəti - bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə böhranın təsirlərinin aradan

qaldırılması üçün sərt vergi rejimlərinin tətbiqi ilə gerçəkləşdirilir. Lakin staqflyasiya şəraitindəki dövlətlər üçün səmərəli stimullaşdırıcı vergi siyasətinin həyata keçirilməsi xarakterikdir.

Azərbaycan Respublikasında daha çox vergi siyasəti strategiyasında stimullaşdırıcı nüanslar diqqəti cəlb edir və vaxtaşırı olaraq bu istiqamətdə rəsmi möv qələrdən müvafiq fikirlər səslənmişdir. Bu xüsusda diqqəti cənab Heydər Əliyevin 1995-ci ildə noyabrın 30-da Londonda “Azərbaycanda investisiya imkanları” Beynəlxalq Konfransında yekun nitqindəki fikirləri cəlb edir. Burada deyilirdi: “Təbii ki, vergitutma sistemi səhmdarlar üçün, Azərbaycanda bizneslə məşğul olmaq və ya Azərbaycanın müvafiq firmaları ilə görüşmək istəyən adamlar üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Biz əvvəla vergi qanunvericiliyini, vergi sistemini qaydaya salmaq üçün, ikincisi, səhmdarlara maksimum faydalı, güzəştli vergi şəraiti yaratmaq üçün hər şeyi edəcəyik. Mən konkretləşdirmək istəmirəm, sizə təkcə onu demək istəyirəm ki, əgər bugünkü vergi sistemi kimin üçünsə əngəldirsə, o, əmin ola bilər ki, vergitutmaya dair, vergi sisteminə dair qanunvericiliyi təkmilləşdirmək üçün, bir daha təkrar edirəm, Azərbaycana sərmayələr qoyulmasını stimullaşdırma biləcək daha sərfəli, güzəştli vergi dərəcələri və ya vergi həcmələri yaratmaq üçün köklü tədbirlər görəcəyik” [5, s. 31]. Cənab Heydər Əliyev 1997-ci ildə iyulun 3-də Moskvada Rusiyanın maliyyə və işgüzar dairələrinin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışında, həmçinin iyulun 4-də, Moskvada Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat Mərkəzində “RIA-Novosti” agentliyinin təşkil etdiyi mətbuat konfransındakı bəyanatında Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətinin stimullaşdırıcı nüansları barədə dəyərləndirmələr etmişdir. Burada deyilirdi: “Xarici şirkətlər Azərbaycana nə üçün fəal surətdə gəlirlər? ona görə ki, öz gəlirlərindən istədikləri kimi istifadə etmək hüquqları var. Bizim respublikamızda gəlirdən ən azı vergi tutulub. Biz bunların hamısını etmişik, ona görə də Qərb sərmayədarları bizə gəlirlər, həm də çox fəal surətdə [8, s. 106] və yaxud “Bilirsinizmi, bizə investisiya gəlməsinin səbəblərindən biri də budur ki, xammal ehtiyatlarımızın və s. olması ilə yanaşı, biz sərmayədarlar üçün, xarici in

vestisiyalar üçün son dərəcə əlverişli, güzəştli şərait yaratmışıq. Bizdə ən aşağı vergi tarifi var [8, s. 132]. Göründüyü kimi, bu fikirlər Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti strategiyasının təmayülünə görə stimullaşdırıcı, ixtisaslaşması sferasına görə isə investisiya yatırımları sahəsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətində preventiv üsullar əsasən vergi qanunlarının pozulması və nöqsanların qarşısının alınması ilə əlaqədar tətbiq olunmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə də rəsmi mövqelərdən müvafiq fikirlər səslənmişdir. Səslənən fikirlərdə vergi işinin təşkilindəki nöqsanların inzibati orqanlar tərəfindən deyil, ancaq iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə, müvafiq vergi orqan və təsisatları tərəfindən aradan qaldırılmasının vacibliyi fikri xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir və eyni zamanda, bir sıra orqan və təşkilatların işinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar müvafiq tapşırıq və göstərişlərdə verilmişdi. Bu xüsusda cənab Heydər Əliyevin 1996-cı ildə sentyabrın 14-də Bakıda “İmproşop” ticarət mərkəzinin açılış mərasimindəki çıxışı diqqəti cəlb edir. Burada deyilirdi: “Mən sahibkarlığa, sərbəst ticarətə, alış-verişə, bizim iş adamlarına, bütün ölkələrə ticarət əlaqələrinə dəstək verərək, eyni zamanda, xəbərdar edirəm ki, onların hamısı Azərbaycanın qanunları çərçivəsində işləməli, respublikamızın qanunlarına əməl etməli, ən əsası isə, şübhəsiz ki, öz mənafeələrini təmin etməklə yanaşı, dövlətin, xalqın mənafeyini də unutmamalıdırlar. Çünki belə ticarət ocağı tək-cə bir adama, yaxud şirkətə mənfəət gətirməməlidir, bundan dövlət də mənfəətlənməlidir. Dövlətin vergisi verilməli, bundan dövlətin payı çatmalıdır. Bu, heç vaxt unudulmamalıdır” [7, s. 151]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi strategiyasının strateji təmayülləri müəyyənləşdirilərkən, eyni zamanda, vergi siyasətinin, iqtisadi siyasətinin sosial yönümlülüyü ilə uzlaşmasına, həmçinin əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması məsələlərinə, xüsusi vergi rejimlərinin tətbiqinə də ciddi diqqət yetirilir. Bu xüsusda diqqəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bir daha istiqamətləndirici fikirlərinin nəzərdən keçirilməsi yerinə düşərdi. “Azərbaycanda investisiya layihələri uğurla icra edilir. Son illər ərzində on milyardlarla dollar vəsait qoyulubdur, daxili investisiyalar xarici investisiyaları böyük fərqlə üstələyir. Bizim

siyasətimiz ondan ibarətdir və maliyyə böhranından belə uğurlu çıxmağımızın səbəbi də ondadır ki, biz əldə edilmiş gəlirləri həm əmanət kimi çox etibarlı şəkildə saxlamışıq və ehtiyatlarımız artıb. Eyni zamanda, ölkənin tələbatını ödəmək üçün investisiya şəklində sənaye istehsalına, infrastruktur layihələrinə qoymuşuq ki, həm iş yerləri açıldı, həm də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün əlavə imkanlar yarandı. Biz bu siyasəti gələcəkdə də davam etdirəcəyik. Həm valyuta ehtiyatlarımız artacaq, eyni zamanda, dövlət investisiya proqramı elə tutulmalıdır ki, əsas vəzifələr icra edilsin. Bu il üçün nəzərdə tutulmuş investisiya layihələri hesab edirəm ki, bizi tam şəkildə təmin edir. Əlbəttə ki, gələcək illərdə biz başqa sahələrə investisiyanın cəlb edilməsini təmin edəcəyik. Sosial məsələlərin həllinə gəldikdə, iqtisadi inkişaf bu məsələlərin həlli üçün başlıca şərtidir. Əgər güclü iqtisadi siyasət olmasa, heç bir sosial layihəni, sosial proqramı icra etmək mümkün olmayacaqdır. Biz bütün sosial proqramları uğurla icra edirik. Pensiyalar, maaşlar vaxtaşırı artırılır. Bu il də maaşların və pensiyaların artımı nəzərdə tutulur. Ünvanlı sosial proqram uğurla icra edilir. Bütün sosial proqramlar, sosial ödəmələr vaxtında təmin edilir. Sosial obyektlərin tikintisi istiqamətində çox böyük işlər görülür [1, s. 67-68]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “bizim bütövlükdə sənaye istehsalının artırılması ilə bağlı düşünülmüş proqramımız vardır. Texnoparklarda xüsusi maliyyə və vergi rejimləri tətbiq edilir və dövlət yenə də öz tərəfindən sənayenin inkişafının dərinləşməsi üçün töhfəsini verəcəkdir” cümləsindəki fikirləri müasir dövrdə respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasəti strategiyasının daha bir istiqamətinin formalaşmasından xəbər verir [2, s.35]. Yuxarıda nəzərdən keçirilən bütün fikirlərdən görünür ki, müasir Azərbaycan iqtisadi fikrində vergilər maliyyə sisteminin əsas elementlərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda, iqtisadiyyatında əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Vergilərə belə yanaşma kontekstində vergi eyni zamanda istehsal münasibətlərinin müxtəlif formalarından biri kimi də diqqəti cəlb edir. Yəni bu zaman vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında münasibətlər məcmusu da göz önünə gətirilir, vergi və vergiqoyma müasir iqtisadi sistemdə çox böyük rol oynayır və vergi institutlarının mahiyyəti şərh olunarkən

təkcə iqtisadi maraqların təmin olunması mövqeyindən problemə yanaşılır. Burada ən əsas problem vergi ödəyiciləri ilə, vergiləri öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə maraqlı olan tərəfin maraqlarının humanist və demokratik prinsiplər kontekstində reallaşdırılması da diqqətdən kənarda qalmır.

2.2. Dövlət vergi - büdcə siyasətinin hüquqi əsaslarının kompleks tədqiqi.

Dövlət vergi - büdcə siyasətinin hüquqi əsaslarının kompleks tədqiqini vergi və büdcə qanunvericiliyini ayrılıqda təhlil etməklə həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Öncə vergitutmanın hüquqi əsaslarını aydınlaşdıraraq.

Məlumdur ki, ulu öndər Heydər Əliyev Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il noyabrın 6-da keçirilmiş geniş iclasındakı yekun nitqində Vergi Məcəlləsinin qısa müddətdə hazırlanmasının və qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq, bununla əlaqədar hökumətə müvafiq tapşırıqlar verdi. Bu mühüm qanunvericilik sənədi Milli Məclisdə müzakirə edilərək, 2000-ci ilin iyul ayında qəbul edildi və 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə mindi. Vergi islahatlarının bütün istiqamətləri vergi münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını qoyan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Burada ölkəmizdə tətbiq olunan vergilərin dəqiq siyahısı müəyyən edilmiş, vergi ödəyicilərinin və vergi orqanlarının hüquq və vəzifələri təsbit edilmiş, vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yaranmasının (dəyişdirilməsinin, dayandırılmasının) əsasları və icra olunmasının qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

- dövlət vergiləri; - muxtar respublika vergiləri; -yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

1. hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa); 2. fiziki şəxslərin gəlir vergisi; 3. əlavə dəyər vergisi; 4. aksizlər; 5. hüquqi şəxslərin əmlak vergisi; 6. hüquqi şəxslərin torpaq vergisi; 7. yol vergisi; 8. mədən vergisi; 9. sadələşdirilmiş vergi.

Azərbaycanda klassik mənfəət vergisi sistemi tətbiq edilir. Müəssisənin mənfəəti vergiyə cəlb edildikdən sonra səhmdarlara ödənilən dividendlər ödəmə mənbəyində yekun vergiyə cəlb olunur.

MDB ölkələrindən Rusiya Federasiyası, Azərbaycan və Qazaxıstanda mənfəət vergisinin dərəcəsi 20% təşkil edir.

cədvəl 6

Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanda mənfəət vergisi dərəcələrinin dinamikası (2000-2014-cü illər)

	2000	2005	2009	2014
Azərbaycanda mənfəət vergisi dərəcəsi	27	24	22	20
Qazaxıstanda mənfəət vergisi dərəcəsi	32	30	20	20
Rusiyada mənfəət vergisi dərəcəsi	24	24	20	20

Amortizasiya məbləğləri: Amortizasiya çıxımları Vergi Məcəlləsinin müddəalarına əsasən həyata keçirilir. Torpaq, incəsənət əsərləri, nadir tarixi və memarlıq abidələri olan binalar və qurğular (tikililər), həmçinin köhnəlməyə məruz qalmayan digər aktivlər amortizasiya olunmur: - elmi-tədqiqat, tədris və təcrübə məqsədləri üçün kabinet və laboratoriyalarda istifadə edilən eksponatlar, avadanlıqlar, nümunələr, fəaliyyətdə olan və olmayan modellər, maketlər və başqa əyani vəsaitlər; - məhsuldar heyvanlar; - kitabxana fondları, kinofondlar (video, audio, foto), səhnə rekvizitləri, muzey eksponatları; - istifadəyə yararlı olduqları halda, tam amortizasiya edilmiş əsas vəsaitlər; - konservasiya edilmiş əsas vəsaitlər; - istismara verilməmiş anbarda olan əsas vəsaitlər. Hesablanmış amortizasiya məbləğləri mənfəət vergisi məqsədləri üçün gəlirdən çıxılır. İllik amortizasiya normaları aşağıdakı kimidir: - binalar, tikintilər və qurğular - 7 faizədək; - maşınlar, avadanlıq və hesablama texnikası - 25 faizədək; - nəqliyyat

vasitələri - 25 faizədək; - iş heyvanları - 20 faizədək; - geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər - 25 faizədək; - qeyri-maddi aktivlər - istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün 10 faizədək, istifadə müddəti məlum olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənəsib məbləğlərlə; - digər əsas vəsaitlər – 20 faizədək.

Hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər Azərbaycan Respublikasında prioritet sektorlara və xüsusi sahələrə ayrılan xarici investisiyalara vergi güzəştləri təqdim edilir. Belə ki, hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlərdə subpodratçı tərəflərə ƏDV-yə sıfır (0) dərəcə ilə cəlb edilmə kimi mühüm güzəşt təqdim edilir. Hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilir və qanun qüvvəsinə malikdir. Hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişdə ümumi qanunvericiliklə ziddiyyət təşkil edən müddəalar mövcud olarsa, həmin sazişlərin müddəaları tətbiq edilir. Hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişə həmin sazişin tərəfləri olan şəxslər və Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları (Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) arasında razılaşdırılmış xüsusi vergi protokolları daxil edilir. Əsas boru kəməri haqqında sazişlər Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri və Cənubi Qafqaz Boru Kəməri layihələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrə tətbiq edilən vergi rejimləri də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qanun şəklində qəbul edilir və bu sazişlər ümumi qanunvericiliklə ziddiyyət təşkil edərsə, həmin sazişlərin müddəaları tətbiq edilir. Əsas Boru Kəməri haqqında sazişə həmin sazişin tərəfləri olan şəxslər və Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları (Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) arasında razılaşdırılmış xüsusi vergi protokolları daxil edilir. Bu protokollar, əsasən, aşağıdakı məsələlər üzrə təfəsilatları əhatə edir: - muzzdlu işçilərin və digər fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməsi; - mənfəət vergisi və ƏDV-yə münasibətdə xüsusi qaydalar.

Sənaye və texnologiyalar parklarında vergi güzəştləri: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının idarəedici təşkilatının və ya operatorunun mənfəətinin sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilmiş hissəsi mənfəət vergisinə cəlb edilmir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslərin sənaye, yaxud texnologiyalar parklarındakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir — qanunvericiliyə uyğun olaraq sənaye, yaxud texnologiyalar parklarında qeydiyyatda alındıqları hesabat ilindən başlayaraq — 7 il müddətinə mənfəət vergisindən azad edilir.

Fiziki şəxslərin cəlb edildiyi ən mühüm vergi progressiv dərəcələrlə tutulan fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Rezidentlər bütün gəlirləri, qeyri-rezidentlər isə Azərbaycan mənbəyindən gəlirləri üzrə vergiyə cəlb edilir.

cədvəl 7

Azərbaycanda gəlir vergisinin dərəcələri

	Max	Min
2007	35	14
2010	30	14
2013	30	14
2014	25	14

Azərbaycanda fiziki şəxslərə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin sayı 46-dır. Bu da ümumi tətbiq olunan vergi güzəştlərinin yarısı qədərdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin gəlirləri sahibkarlıq məqsədilə çəkilmiş xərclər çıxılmaqla 20% dərəcə ilə gəlir vergisinə cəlb edilir. Fiziki şəxslərin muzzdlu işdən aylıq gəlirləri 2001-ci ildə 5 pilləli (12%,20%, 25%, 30%, 35%), 2002-2003-cü illər ərzində 3 pilləli (12%, 25%, 35%) dərəcə şkalası ilə gəlir vergisinə cəlb olunurdu. 2004-cü ildən isə şkala 2 pilləli sistemə endirildi.

ƏDV malların təqdim edilməsinə, işlərin görülməsinə, xidmətlərin göstərilməsinə və idxala tətbiq edilir. ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş və ya keçməli olan şəxs ƏDV-nin ödəyicisi hesab olunur. Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (ay

ƏDV məqsədləri üçün məcburi qeydiyyatdan keçmə üzrə minimum illik dövriyyə: 120 000 manat (≈ 153 min ABŞ dolları). Dərəcələr: ƏDV-nin standart dərəcəsi 18%-dir. Sıfır (0) dərəcə aşağıdakılara tətbiq edilir: - Malların və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən xidmətlərin ixracına; - Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında Saziş rejimi altında idxalına; - Qrant müqaviləsi (qərarı) əsasında xaricdən alınan qrantlar hesabına malların idxalı, qrant üzrə resi piyentlərə malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsinə; - Beynəlxalq və tranzit yük və sərnişin daşınması, habelə beynəlxalq və tranzit uçuşlarla bilavasitə əlaqəli işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsinə; - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına qızıl və digər qiymətliyələrin göndərilməsinə; - Azərbaycan Respublikasında akkreditə edilmiş beynəlxalq təşkilatların və xarici ölkələrin diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərinin rəsmi istifadəsi, həmçinin bu nümayəndəliklərin müvafiq statuslu Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan diplomatik və inzibati-texniki işçilərinin, o cümlədən onlarla yaşayan ailə üzvlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan mallar və xidmətlərə.

Aksiz - qanunvericilikdə müəyyən edilən aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən dolaylı vergi növüdür. Aksizli mallar: - içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri; - tütün məmulatları; - neft məhsulları; - minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla); - istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr; - idxal olunan platin, qızıl, ondan hazırlanmış zərgərlik və digər məişət məmulatları, emal olunmuş, çeşidlənmiş, çərçivəyə salınmış və bərkidilmiş almaz. Aksizlər:

- içməli spirt (o cümlədən tərkibində 80 %-dən az spirt olmayan denaturlaşdırılmamış etil spirti; tərkibində 80 %-dən az spirt olan denaturlaşdırılmamış etil spirti) hər litrinə 2,0 manat

- araq (vodka), tündləşdirilmiş içkilər və tündləşdirilmiş içki materialları, likyor və likyor məmulatları hər litrinə 2,0 manat • konyak və konyak materialları hər litrinə 6,0 manat • şampan şərabı hər litrinə 2,5 manat • şərablar və şərab materialları hər litrinə 0,1 manat • pivə (alkoqolsuz pivə istisna olmaqla) və pivə tərkibli digər içkilər hər litrinə 0,2 manat • siqarlar, ucları kəsilən siqarlar və siqarilla (nazik siqarlar) 1000 ədədinə 10,0 manat • tütündən hazırlanan siqaretlər və onun əvəzediciləri 1000 ədədinə 4,0 manat və.s.

Azərbaycanda fiskal siyasətin hüquqi əsasının əsas sütunlarından biri barədə - vergi qanunvericiliyi haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə olundu və buna görə də digər bir məsələni - büdcə qanunvericiliyini araşdırmaq olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri) 2-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə təqdim edilir. Ölkə Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə aiddir. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (2 iyul 2002-ci il № 358-IIQ) 13-cü maddəsinə (Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinə dair sənədlərin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi) əsasən növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin

2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir. Qanunun 12-ci maddəsinə (Dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə hazırlanan və təqdim olunan sənədlər) əsasən növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər Milli Məclisə təqdim edilir:

1. növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat; 2. Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri; 3. büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri; 4. dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar; 5. büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi; 6. dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat; 7. növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi; 8. növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin, habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramının layihəsi; 9. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı; 10. qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri; 11. növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin və xərclərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə (gəlirlərin təsnifatı üzrə, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatının paraqrafları səviyyəsində) müqayisəsi; 12. cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat; 13. büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabat; 14. dövlət büdcəsi kəsirinin keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat; 15. müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Qanunun 14-cü maddəsinə (Dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin dərc edilməsi) əsasən növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi yuxarıda göstərilən 1-10- cu sənədlərlə birlikdə Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir. Qanunun 15-ci maddəsinə (Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi) növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir. Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin 16-cı maddəsinə (Milli Məclisdə qanun layihələrinin oxunuşları) əsasən Milli Məclisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, üç oxunuşda baxılır. Milli Məclisin sədrinin qərarı ilə və ya Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər. Nizamnamənin 17-ci maddəsinə (Qanun layihəsinin birinci oxunuşu) əsasən qanun layihəsinin birinci oxunuşu zamanı onun qəbul edilməsinin zəruriliyi, əsas müddəaları müzakirə edilir, qanun layihəsinin ümumi konsepsiyasına qiymət verilir. Müzakirə layihənin təşəbbüsçüsünün və aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzələri ilə başlanır. Bundan sonra daimi komissiyalarda layihəyə baxılarkən onların arasında fikir ayrılığı əmələ gəlmişsə, layihə ilə razı olmayan daimi komissiyanın rəyini həmin komissiyanın nümayəndəsi oxuyur.

Azərbaycanda büdcə sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunverici akt 2 iyul 2002-ci ildən qüvvədə olan “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanunudur. Büdcə idarəçiliyinin və onun əsas elementi kimi perspektiv büdcə planlaşdırmasının hüquqi əsasları da məhz bu qanunda əksini tapıb. Adıçəkilən qanunun 11.4-cü maddəsində qeyd olunur ki, cari maliyyə ilində mart ayının 31-dən gec olmayaraq ortamüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları əsasında növbəti il və sonrakı üç il üçün dövlət büdcəsinin ortamüddətli proqnozları tərtib olunmalıdır. Həmin proqnozların dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, büdcə kəsri və kəsinin maliyyələşmə mənbələri ilə bağlı göstəriciləri əhatə etməsi nəzərdə tutulur.

“Dövlət büdcəsi haqqında” qanunda ehtiyat fondunda (“Ehtiyat fondunun vəsaitindən istifadə olunması haqqında Əsasnamə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 mart 2000-ci il tarixli 59 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir) istifadə olunmalı məbləğin həddi göstərilmədiyi halda yeni qanunun 6.2-ci maddəsinə əsasən Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirlərinin **5 faizindən** artıq olmamaqla, əvvəlki ildə bu Fondun xərcinin faktiki icrası nəzərə alınmaqla müəyyən edildiyi göstərilir (“Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə qaydaları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 iyun 2003-cü il tarixli 74 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir). Qanuna 5 aprel 2005-ci il tarixli 876-IIQD nömrəli və daha sonra 19 iyun 2009-cu il tarixli 834-IIIQD nömrəli qanunlarla edilən dəyişikliklərlə növbəti maddələr əlavə edildi: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirlərinin **2 faizindən** çox olmamaqla müəyyən edilir. Bu Fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərə yönəldilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaiti ölkədə seçkilərin və referendumların keçirilməsinə, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyətinin təbliği məqsədilə xərclənə bilməz. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaiti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sərəncamları ilə müəyyən edilmiş xərclərin maliyyələşdirilməsinə istifadə olunur.

Digər yenilik isə dövlət büdcəsi haqqında qanunun layihəsinin **mətbuatda**

dərc olunmasıdır. Yeni qanunun 14-cü maddəsinə əsasən növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi həmin Qanunun 12.1.1 - 12.1.10-cu maddələrində göstərilən sənədlərlə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir. “Büdcə sistemi haqqında” və “Dövlət büdcəsi haqqında” qanunlarda ümumiyyətlə heç bir layihənin mətbuatda dərc edilməyi barədə müddəa nəzərdə tutulmamışdı. Yalnız ilk qanun 17-ci maddəsinin 5-ci hissəsində Azərbaycan Respublikasının respublika büdcəsi haqqında Qanunun mətbuatda dərc olunması öz əksini tapmışdı. Dövlət büdcəsi haqqında qanunun layihəsinin və digər müvafiq sənədlərin və mətbuatda dərc olunması büdcə proseslərinin şəffaflığının artırılması məqsədi ilə atılmış addım kimi qiymətləndirilməlidir. Ümumiyyətlə büdcə proseslərinin şəffaflığının artırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübədə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən 1998-ci ildə qəbul edilmiş “Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin olunması üzrə Təvsiyə” və “Büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin olunması üzrə zəruri təcrübələr Məcəlləsi” tətbiq edilir. Məcəllənin hazırlanmasını zəruri edən əsas amillər kimi bir sıra ölkələrin təcrübəsində büdcə-vergi fəaliyyəti üzrə kompleks və etibarlı informasiya çatışmazlığı nəticəsində büdcə-vergi siyasəti ilə bağlı vəzifələrin reallaşdırılmasında problemlərin meydana çıxması qeyd olunur.

Yeni qanunla Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin **icrası** barədə hesabatları və müvafiq qanun layihələrinə Hesablama Palatasının rəy verməsi də müəyyən edilir (ilk qanunvericilik aktında bu funksiyayı yəni dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Ali Sovetin **Büdcəyə nəzarət komissiyasının** icra etdiyi göstərilirdi).

“Büdcə sistemi haqqında” qanunun qəbul edilməsindən sonra bu qanundan və qanunun tətbiq edilməsi haqqında fərmandan irəli gələn məsələlərin həll edilməsi məqsədilə bir sıra hüquqi-normativ aktlar da qəbul edildi. Bu sənədlərin sırasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları”, 2 iyun 2003-cü il qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə

qaydaları”, 12 iyul 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin, büdcədəkənar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsinə dair Tədbirlər planı”, Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Vahid büdcə təsnifatı” aid edilə bilər. Özü özlüyündə həmin qanun və yuxarıda qeyd olunan normativ aktların da zamanənin tələbinə uyğun olaraq təkmilləşməyə ehtiyacı yaranmış və həmin aktlara qəbul olduqlarından sonra bir neçə dəfə dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, 2003-cü ildən bəri, təkcə “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə 11 qanun qəbul edilmişdir. Bütün bunlar ümumən ölkədə büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən tədbirlər kimi qəbul edilir.

2.3 . İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti.

Respublikamızda son illərdə bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər və islahatlar nəticəsində ölkəmizin çoxşaxəli sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya üçün münbit şərait formalaşmışdır. Milli iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, xüsusilə, makroiqtisadi göstəricilərin artımında yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2005-2014-cü illəri əhatə edən doqquz ildə ölkədə Ümumi Daxili Məhsul istehsalının həcmi 4.7 dəfə, əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar 2.3 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri isə 5 dəfədən çox artmışdır. Əhalinin sosial vəziyyətinə təsir edən əmək haqları və pensiyaların məbləğləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın formalaşdırılması respublikada aparılan ardıcıl iqtisadi islahatların mühüm nəticələrindən biridir. Qazanılan nailiyyətlərə baxmayaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, xüsusilə, regionların inkişafında və əhalinin məşğulluğu sahəsində hələ də həllini gözləyən problemlər qalmaqdadır. Bu özünü daha çox regionların

qeyri-bərabər inkişafında büruzə verir. “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Azərbaycanın bütün regionlarının hərtərəfli və dinamik inkişaf etdirilməsi, onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasındakı fərqi aradan qaldırılması baxımından təsdiq edilmişdir.

2008-ci ildən sonra da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı yüksələn xətlə irəliləməkdə davam edir. Bu inkişafın əsas konturlarının müəyyənləşdirilməsində “2008-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı” mühüm rol oynayır.

Ölkədə makroiqtisadi dinamikanın ümumi mənzərəsini təhlil etmək üçün ilk növbədə illər üzrə ümumi daxili məhsul istehsalının həcmi nəzərdən keçirək (cədvəl 8).

Cədvəl 8

2000-2014-cü illərdə ölkədə Ümumi Daxili Məhsul istehsalının həcmi

İllər	Cəmi (milyard manat)	Adambaşına (manat)
2000	4,7	595,1
2005	12,5	1513,9
2006	18,7	2241,1
2007	28,3	3351,8
2008	40,1	4603,7
2009	35,6	4033,2
2010	42,4	4753,0
2011	49,6	5577,0
2012	53,5	5884,5

2013	57,7	6149,1
2014	59,0	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı, 2013

Bu günkü fiskal siyasət mənzərəni daha aydın təsəvvür etmək üçün Azərbaycan büdcəsini ən ümumi və əsas göstəricilərinə nəzər salaq (cədvəl 9).

Cədvəl 9

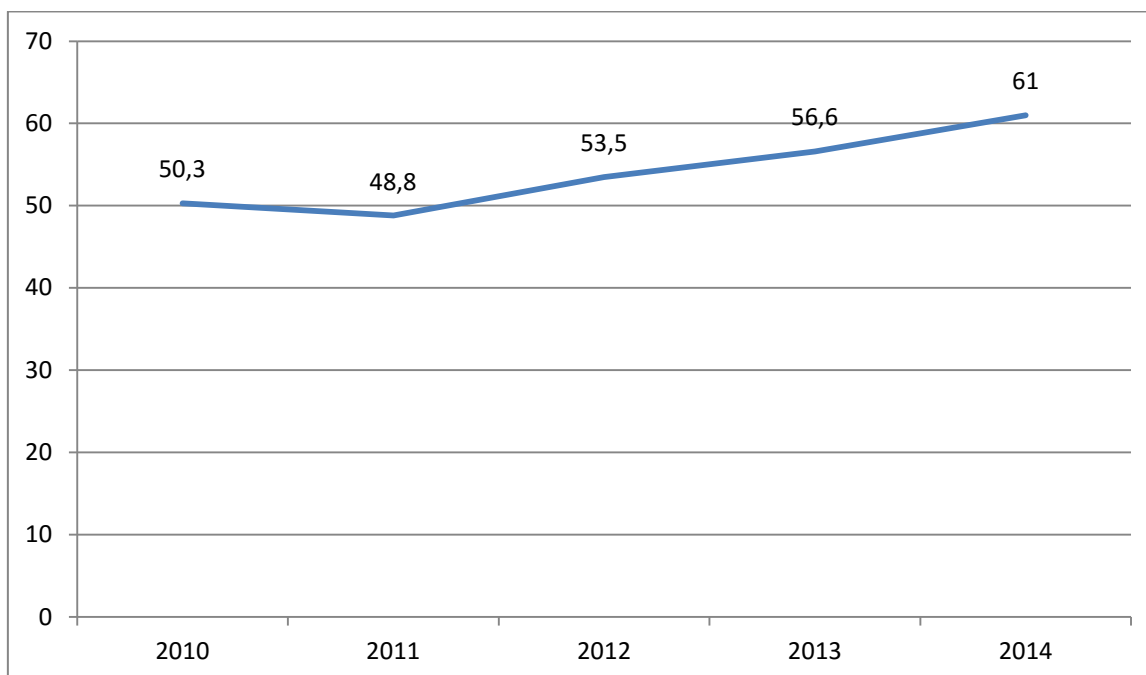
Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Dövlət büdcəsini gəlirləri	milyon manat	10 325,9	11403,0	12061 ,0	16438,0	19495,7	18407,0
Dövlət büdcəsinin xərcləri	milyon manat	10 503,9	11765,9	12748,0	17072,0	19143,5	18709,0
Dövlət büdcəsinin kəsiri (profisiti)	milyon manat	-178,0	-362,9	-687,0	-634,0	-134,8	-381
-gəlir	%	29,0	26,9	24.2	30.7	33,5	31,2
-xərclər	%	29,5	27,7	25.6	31.9	33,9	31,7
-kəsir (profisit)	%	0,5	0,9	1.4	1.2	0,6	0,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Maliyyə nazirliyinin məlumatları, 2015

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilən meyllərdən biri iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşməsi - qeyri - neft sektorunda güclü inkişafın baş verməsidir. Aşağıdakı qrafikdən də görünür ki, ÜDM-in dinamik artımı həm də qeyri - neft sektorunun daha yüksək dinamikası ilə müşayiət olunur.

Qeyri - neft sektorunun ÜDM - də payı(%-lə)

Azərbaycan iqtisadiyyatının bu dinamik artımını müstəvisində fiskal rıcaqdan istifadə səviyyəsinin artımı da baş verib və neft gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət infrastruktur layihələrinə yönəldilməsi iqtisadi artıma, məşğulluğun yüksəlməsinə, əhali gəlirlərin artımına çox pozitiv təsir göstərmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək gərəkdir ki, son dövrlərdə neft qiymətlərinin ucuzlaşması və hasilatın pik etapının sona çatması fiskal siyasətdə zəruri təşhihləri şərtləndirib. Bu məsələlərin daha dəqiq aydınlaşdırılması üçün öncə vergi - büdcə statistikasına tanışlıq məqsədə uyğun olar.

Büdcə gəlirlərinin tərkibi və quruluşu

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014
	Mln. man.	Mln. man.	Mln. man.	Mln. man.	Mln. man.
Gəlirlər	11403	15700,7	17281,5	19646,3	18400,6
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3
mənfəət vergisi	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7
Əlavə dəyər vergisi	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6
Aksiz vergisi	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3
Əmlak vergisi	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3
Torpaq vergisi	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4
Mədən vergisi (royalti)	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən ödənişlər	291,8	4 33,1	592,5	675,2	684,7
Digər gəlirlər	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7
Sair daxilolmalar	6136,2	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Maliyyə nazirliyinin məlumatları, 2015

Azərbaycan Respublikasının 2010-2014-cü illərdə Dövlət
büdcəsinin xərclərinin quruluşu

	2010	2011	2012	2013	2014
Xərclər, cəmi mln manat	2 140,7	3 790,1	6 086,2	10 774,2	10 567,9
İqtisadiyyata	444,7	1 246,9	2 350,0	4 958,6	4 373,9
Təhsilə	372,5	479,1	723,0	979,7	1 147,9
Mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələrinə, idman	45,5	59,9	81,9	118,3	133,6
Səhiyyəyə	115,3	162,0	257,2	346,2	402,4
Sosail-müdafiə və sosial təminat	87,2	11,2	16,4	21,1	15,5
Elmə	28,8	32,0	43,9	62,1	83,3
Hüquq mühafizə orqanlarına	206,4	278,7	431,3	533,9	648,9
Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri	123,9	142,8	198,8	252,4	289,7
Sair	493,6	1 040,0	1 391,9	2 654,7	2 409,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Maliyyə nazirliyinin məlumatları, 2015

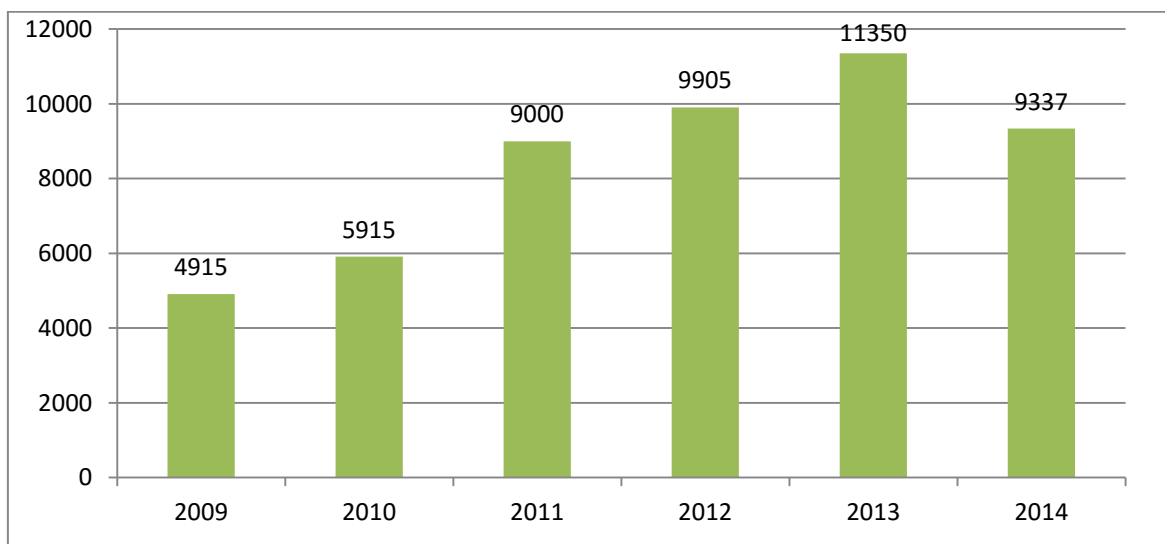
Bəllidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında 2005-ci ildən başlayan neft bumunun təsiri ilə özünəməxsus fiskal dominantlıq formalaşmışdır. Xərclərinin kəskin artımı ilə faktiki olaraq iqtisadiyyata pul ötürülməsinin əsas kanalına çevrilən dövlət büdcəsi, eyni zamanda qeyri-neft məcmu tələbin başlıca elementi olmuşdur. Bu dəyişikliklər, təbii olaraq, qeyri-neft sektoru, əhali gəlirləri, məşğulluq, inflyasiya, yoxsulluq və digər istiqamətlərdə bir sıra makroiqtisadi effektlərlə müşayiət edilmişdir. Büdcə xərclərinin dinamikası və strukturundakı dəyişikliklərin təhlili əsasında müəyyən olunmuşdur ki, büdcə xərclərinin, xüsusilə də “iqtisadiyyata xərclər”in sürətli artımı iqtisadiyyatda təxirəsalınmaz modernləşdirmənin vacibliyindən irəli gəlmişdir ki, dövlət bu məsələdə əsas yükü öz üzərinə götürmüşdür. Azərbaycan iqtisadiyyatında 2005-ci ildən etibarən, büdcə xərclərinin yüksək sürətli artımı büdcənin iqtisadiyyat, xüsusilə qeyri-neft

sektorunun inkişafında oynadığı rolun əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aparılan hesablamalara əsasən, ölkə əhalisinin istehlaka marjinal meyllilik əmsalı 0.62-dir ki, bu da əhali gəlirlərinin hər 100 manat artımının son istehlak xərclərində 62 manatlıq artıma səbəb olması mənasına gəlir. Sonuncu isə büdcədən xərclənən hər 1 manatın (transfert xərcləri istisna olmaqla) iqtisadiyyatda 2.6 manatlıq gəlir yaratmaq potensialına malik olması deməkdir. Yəni, büdcə xərclərinin hipotetik multiplikator əmsalı 2.6-ya bərabərdir, eyni zamanda büdcənin transfert xərcləri üçün bu əmsal 1.6-dır. Reallıqda isə multiplikator əmsalı öz hipotetik səviyyəsindən aşağı olur (vergilər, idxal və bu qəbildən olan digər səbəblərdən). Ekonometrik metodlardan istifadə edilərək aparılan qiymətləndirmələrin nəticələrinə görə, nominal büdcə xərclərinin hər bir manatlıq artımı, orta hesabla qeyri-neft ÜDM-in 1.4 manat artması ilə nəticələnir (digər şərtlər dəyişməz qalarsa). Real ifadədə (inflyasiyadan təmizlənmiş) büdcə xərclərinin 1 manatlıq artımı isə qeyri-neft ÜDM-nin real ifadədə 0.94 manat artması ilə nəticələnir. Əhali gəlirləri üçün aparılan anoloji hesablamaların nəticələrinə əsasən, büdcə xərclərinin nominal ifadədə hər 1 manatlıq artımı əhali gəlirlərini 1.82 manat (yəni, hipotetik multiplikatora nəzərən 0.78 manat daha az) artırır. Həmçinin, real ifadədə büdcə xərclərindəki hər 1 manatlıq artım əhali gəlirlərini real ifadədə 1.52 manat artırır. Hesablamalara görə, büdcə xərclərindəki hər 1 mlrd. manatlıq artım məşğul əhali sayının 28 min nəfər artması ilə nəticələnir. Bu iki göstərici arasındakı elastiklik ölçmələrinin nəticələrinə görə isə, büdcə xərclərindəki hər 10%-lik artım məşğul əhali sayının 0.43% artmasına səbəb olur. Məşğulluq səviyyəsinin artması da, öz növbəsində, iqtisadi proseslərdə daha çox əhalinin iştirak etməsi, eyni zamanda həmin proseslərdən daha çox insanın fayda göturməsi mənasına gəlir ki, sonuncu da ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına təsir göstərir. Qiymətləndirmələrin nəticələrinə görə, büdcə xərclərindəki hər 1 mlrd. manatlıq artım 200 min əhalinin yoxsulluqdan qurtulması ilə nəticələnir. Eyni zamanda, əhali gəlirlərindəki hər 1 mlrd. manatlıq artım yoxsul əhali sayının 105 min nəfər azalmasına səbəb olur. Azərbaycan iqtisadiyyatında büdcə xərclərinin, əhali gəlirlərinin və pul kütləsinin artım

tempinin inflyasiyaya təsirinin (ayrı-ayrılıqda) ekonometrik analizinin nəticələrinə əsasən, büdcə xərclərinin artım tempinin 10% yüksəlməsi 2.1% inflyasiyaya səbəb olur. Eyni zamanda, əhalinin nominal gəlirlərinin artım tempinin 10% yüksəlməsi 7.8%-lik inflyasiya yaradır. Həmçinin qiymətləndirmələrin nəticələrinə görə, büdcə xərclərində hər 1 manatlıq artım idxalın 0.52 ABŞ dolları artmasına səbəb olur. Əhali gəlirlərindəki hər 1 manatlıq artım isə idxalın 0.28 ABŞ dolları artması ilə nəticələnir. Hesablamalara görə, büdcə xərclərindəki hər 1 mlrd. manatlıq artım İnsan İnkişafı İndeksinin 0.006 bənd yüksəlməsi ilə nəticələnir (hazırda 2015-ci ilin İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən - Azərbaycan 0.751 indeks qiyməti ilə 188 ölkə arasında 78-cidir). Eyni zamanda, büdcə xərclərinin hər 1 mlrd. manat artması DGÖM-ni 0.12 il artırır. Ayrılıqda, büdcənin səhiyyə xərclərinin 1 mlrd. manat artması isə DGÖM-ni orta hesabla 4 il yüksəldir. Qiymətləndirmələrdən göründüyü kimi, Azərbaycanda büdcə xərcləri ölkənin insan potensialının inkişafında vacib rol oynayır. Məlumdur ki, 2008-ci ildən başlayaraq Neft Fondundan büdcəyə transferlər dövlət fiskal siyasətinin ən əhəmiyyətli faktoruna çevrilmişdir və aşağıdakı qrafiklər də bu cəhəti təsdiqləyir.

qrafik 2

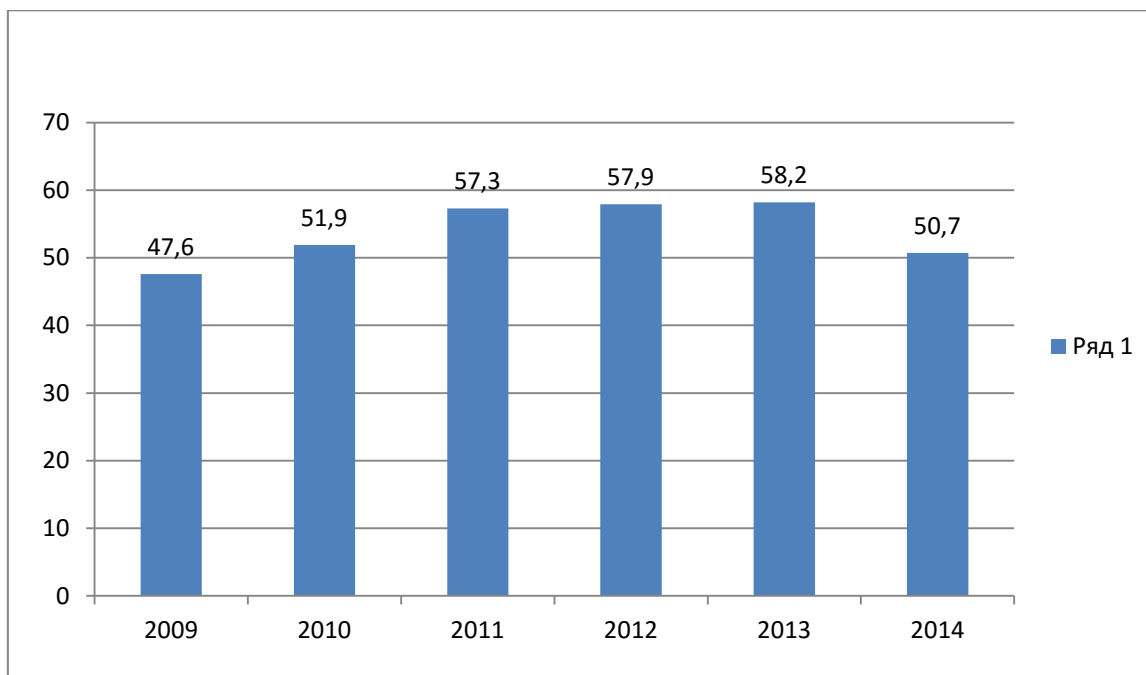
Neft Fondundan büdcəyə transferlərin həcmi (mln.manat)

mənbə: ARDNF-in məlumatları.el.resurs

qrafik3

Neft Fondundan büdcəyə transferlərin büdcə gəlirlərinə nisbəti(%-lə)

mənbə: ARDNF-in məlumatları.el.resurs

Neft Fondun vəsaitlərinin iqtisadiyyata inyeksiyası və sonuncunun doğurduğu iqtisadi nəticələr İ.R.Aslanovun "Azərbaycanda fiskal siyasət və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" adlı dissertasiya işində geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Bu tədqiqata görə xüsusilə 2008-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsinə daxilolmaların strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. 2000-2007-ci illərdə büdcənin əsas gəlir mənbəyi olan vergi daxilolmalarının büdcədə payı (bu illərdə büdcə gəlirlərinin orta hesabla 76.6%-i vergilər hesabına formalaşmışdır) 2008-ci ildən etibarən Neft Fondundan köçürmələrin artması fonunda sürətlə kiçilməyə başlamışdır. 2008-ci ildə Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 3.8 mlrd.manat həcmində transfer edilməsi nəticəsində vergilərin büdcədə payı 80.8%-dən 57.4%-ə düşmüşdür. Vergi daxilolmalarının artım sürətinin Neft Fondundan köçürmələrin artım sürətindən geri qalması, daha doğrusu ikincinin çox yüksək tempə artırılması nəticəsində vergi daxilolmalarının büdcədə payı 2013-cü ildə 35%-ə qədər azalmışdır. 2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən neft qiymətlərində müşahidə edilən sürətli azalmanın nəticəsi olaraq həmin ildə Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələrin 9.3 mlrd.manata qədər azalması və vergi

daxilolmalarının 6.8 mlrd. manatdan 7.7 mlrd. manata qədər artması hesabına vergi daxilolmalarının büdcədə payı 41.8%-ə qədər yüksəlmişdir. Hazırda Fondan transferlər, məcmu vergilərlə birgə büdcə gəlirlərinin 92.5%-ni təşkil etməkdədir. Tədqiqatçı Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft amilinin rolu aşağıdakı reqressiya modelləri vasitəsilə qiymətləndirilmiş və əldə edilmiş nəticələrdən ortamüddətli ssenari analizləri üçün istifadə etmişdir.

$$\text{LnBg} = 1.31 \cdot \text{LnUDM} - 4.55 - 0.15 \cdot \text{FD} \quad (1) \quad (\text{s.s}) \quad (0.0149) \\ (0.1473) \quad (0.0333) \quad R^2 = 0.9986 \quad DW = 2.5$$

Burada, LnBg - büdcə gəlirlərinin natural loqarifması; LnUDM - ÜDM-in natural loqarifması; FD - fiktiv dəyişən (2006, 2007 və 2008-ci illərdəki neft bəziyyəsinin modeldə yaratdığı struktur sınımlarını aradan götürmək üçün modelə daxil edilmişdir).

Bənzər hesablamaları, Neft Fondundan köçürmələr xaric, büdcənin digər gəlirləri üçün də aparılmış və aşağıdakı nəticəni əldə edilmişdir:

$$\text{LnBg_nfs} = 0.95 \cdot \text{LnUDM} - 1.41 + 0.24 \cdot \text{FD} \quad (2) \quad (\text{s.s}) \\ (0.0166) \quad (0.1619) \quad (0.0370) \quad R^2 = 0.997 \quad DW = 2.05$$

Burada, LnBg_nfs - Neft Fondundan köçürmələr xaric, büdcə gəlirlərinin natural loqarifması.

Büdcə gəlirlərinin bütövlükdə iqtisadiyyatdakı (ÜDM-dəki) dəyişmələrə verdiyi reaksiyanı müəyyənləşdirdikdən sonra, iqtisadiyyatın neft sektorunun əsas determinantları olan neft hasilatı və neft qiymətlərindəki dəyişikliklərə qarşı necə reaksiya nümayiş etdirdiyini, həmçinin qeyri-neft sektorundakı dəyişmələrə qarşı həssaslığı ölçülmüşdür. Bu məqsədlə büdcə gəlirlərinin neft hasilatı, neft qiymətləri və qeyri-neft ÜDM-dən asılılığının reqressiya modeli qiymətləndirilmişdir:

$$\text{LnBG} = 0.55 \cdot \text{LnNH} + 0.28 \cdot \text{LnNQ} + 0.995 \cdot \text{LnQNUDM} - 7.5 \quad (3) \quad (\text{s.s}) \\ (0.0934) \quad (0.0991) \quad (0.0748) \quad R^2 = 0.9981 \quad DW = 2.4$$

Burada, LnQNUDM – qeyri-neft ÜDM-in natural loqarifması; LnNH – neft hasilatının natural loqarifması; LnNQ – neft qiymətlərinin natural loqarifmasıdır.

Azərbaycanda dövlət fiskal siyasətinin mühüm məsələlərindən biri fiskal dayanıqlıqdır. Bu baxımdan Asılanov İ. "Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli dayanıqlılığı və fiskal qaydaların tətbiqi məsələləri" adlı tədqiqatının yetərinə əhatəli olması nəzərə alınlib və bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilib. (19.139-151) Asılanova görə Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət maliyyəsinin strukturunu nəzərə alaraq, fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi, Neft Fondu və dövlət borcu göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Dövlət büdcəsinin dayanıqlılığı büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti (BGUDM), büdcənin vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti (BVGUDM), büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (BXUDM), iqtisadiyyata xərclər istisna olmaqla büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (BXUDM_2), nəzəri büdcə kəsri (büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqinin) ÜDM-ə nisbəti (NBKUDM), faktiki büdcə kəsri (Neft Fondundan transfertlər xaric büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqinin) ÜDM-ə nisbəti (FBKUDM) göstəriciləri əsasında təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Öz növbəsində Neft Fondunun dayanıqlılığı Neft Fondunun gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti (NFGUDM), Neft Fondunun xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (NFXUDM) və Neft Fondu vəsaitlərinin ÜDM-ə nisbəti (NFVUDM) göstəriciləri, dövlət borcunun dayanıqlılığı isə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti (MDBUDM) göstəricisi əsasında təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Büdcə gəlirləri və xərclərinin nisbi göstəricilərinin (ÜDM-ə nisbətlərinin) dinamikasına nəzər saldıqda, 1995-2002-ci illərdə büdcə gəlirlərinin kiçik sapmalarla ÜDM-in təqribən 15%-i səviyyəsində qərarlaşdığı, büdcə xərclərinin isə ÜDM-in 20%-i səviyyəsindən 15%-inə qədər azaldılaraq büdcə tarazlığının təmin edildiyi görünür. 2003-cü ildən etibarən (2003-2014-cü illərdə) büdcənin həm gəlir, həm də xərc istiqamətləri üzrə nisbi göstəricilərində, demək olar ki, paralel şəkildə yüksəlmə müşahidə edilməkdədir. Nəticədə dövlət büdcəsinin nisbi ölçüsü ÜDM-in 30%-ni ötmüş və nəzəri büdcə kəsri çox aşağı səviyyədə saxlanmaqla (nəzəri) büdcə tarazlığı təmin edilmişdir. Ancaq büdcənin vergi gəlirlərinin nisbi göstəricisinin daha az artımı və yüksək volatilliyi, büdcə xərclərinin getdikcə daha çox hissəsinin Neft Fondu vəsaitləri ilə maliyyələşdirilməsi şəklində nəticələnmişdir. Bütün

bunların məntiqi davamı kimi faktiki büdcə kəsri, xüsusilə 2008-ci ildən etibarən sürətlə böyüyərək 2013-cü ildə ÜDM-in 19%-i səviyyəsinə çatmış (2007-ci ildə bu rəqəm 2.3% olmuşdur), 2014-cü ildə isə neft qiymətlərinin kəskin azalması səbəbindən nisbətən geriləyərək ÜDM-in 16.3%-i qədərini təşkil etmişdir. Ölkədə müşahidə olunan neft bumu ilə dünya bazarında neft qiymətlərindəki artımın (qlobal böhranın təsirilə 2009-cu ildəki qısamüddətli kəskin azalmanı nəzərə almasaq) bəlli bir dövrdə üst-üstə düşməsi Neft Fondu daxilolmalarının sürətlə artmasına şərait yaratmış, nəticədə Neft Fondunun daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti 2007-ci ildəki 6.6% səviyyəsindən 2008-ci ildə 29.7%-ə qədər yüksəlmiş və 2008-2011-ci illərdə (2009-cu il xaric) ÜDM-in təqribən 30%-i səviyyəsində qərar tutmuşdur. 2011-ci ildən etibarən neft hasilatının azalmağa başlaması Fondun gəlirlərinə də təsir etmiş və Neft Fondu daxilolmalarının nisbi göstəricisi 2011-ci ildə ÜDM-in 30%-indən 2014-cü ildə 17%-ə qədər geriləmişdir. Neft Fondu xərclərinin nisbətən daha aşağı tempə artımı Fondada əhəmiyyətli ölçüdə vəsait toplanmasına imkan vermiş, nəticədə Neft Fondunun vəsaitlərinin ÜDM-ə nisbəti Fondun yaradıldığı 2001-ci ildəki 8.6%-dən 2014-cü ildə 49.3%-ə qədər yüksəlmiş və ortamüddətli dövrdə fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsində vacib rol oynayacaq “təhlükəsizlik yastığına” çevrilmişdir. Neft gəlirlərinin artması hesabına dövlətin borclanma ehtiyacının azalması məcmu dövlət borcunun artım tempinin iqtisadiyyatın artım tempindən geri qalması ilə müşahidə olunmuş, nəticədə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti ən yüksək olduğu 2001-ci ildəki 24.2%-dən 2012-ci ildə 11.6%-ə qədər azalmışdır. Dövlət borcunun nisbi göstəricisinin ən aşağı səviyyəsi 2008-ci ildə müşahidə edilmişdir (7.3%) ki, ardınca yaşanan qlobal böhran borclanma ehtiyacı yaratmış və böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərinin ən kəskin hiss edildiyi 2009-cu ildə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2008-ci ilə nəzərən 4.5 faiz bəndi artmış, sonrakı dövrdə isə təqribən 11% ətrafında stabilləşmişdir.

Məcmu dövlət borcu ilə bağlı əlçatan ən son faktiki məlumatlar 2012-ci ilə aiddir və burada 2013-2014-cü illər üçün istifadə edilmiş məlumatlar Beynəlxalq

Valyuta Fondunun hesablamalarına əsaslanır. Bu hesablamalara görə qeyd olunan illərdə Azərbaycanın məcmu dövlət borcunda müəyyən artım müşahidə edilmişdir. Bu artıma baxmayaraq ölkənin məcmu dövlət borcu aşağı olaraq qalmaqdadır – 9.5 mlrd. ABŞ dolları və ya ÜDM-in 16.4%-i. Qeyd edək ki, BVF-nun məlumatlarına əsasən, hazırda Azərbaycan məcmu dövlət borcunun nisbi göstəricisinə görə dünyanın 183 ölkəsi arasında ən az dövlət borcu olan 19-cu ölkədir. Bu isə dövlət maliyyəsinin bu elementinin məqbul səviyyədə olduğunu göstərir.

2.2 Fiskal dayanıqlılığın ekonometrik analizi: ADF və Phillips-Perron vahid kök testlərinin nəticələri

Qeyd etdiyimiz kimi, stasionarlıq analizi (vahid kök testləri) fiskal dayanıqlılığın empirik təhlilində ən geniş istifadə olunan iki ekonometrik alətdən biridir (digəri kointeqrasiya əlaqələrinin analizidir ki, bu barədə növbəti bölmədə danışacağıq). Ekonometrik analizlərdə dəyişənlər arasında əlaqələrin düzgün qiymətləndirilə bilməsi üçün dəyişənlərə aid zaman sıralarının vahid kök daşımaması, başqa ifadə ilə stasionar olması lazımdır. Stasionarlıq, zaman sırasının orta qiymətinin, variasiya və kovariasiyasının zamana nəzərən dəyişmədiyi, davamlı şəkildə eyni qiyməti aldığı vəziyyətdir. [12, s. 797]

Fiskal dayanıqlılıq göstəricilərinin stasionarlıq analizi həmin göstəricilərə aid zaman sıralarının sadalanan xüsusiyyətləri daşıyıb-daşmadığını qiymətləndirməkdən, başqa ifadə ilə fiskal indikatorların hər birinin özünəməxsus sabit ox ətrafında, yenə özünəməxsus sabit hündürlükdə dalğalarla “rəqs edib-etmədiyini” müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Stasionarlığın qiymətləndirilməsi məqsədilə ən geniş istifadə olunan vahid kök testləri ADF (Augmented Dickey-Fuller – Genişləndirilmiş Dickey-Fuller)) testləridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının fiskal dayanıqlılıq göstəricilərinin

ADF testinin nəticələri

Dəyişənlər	Səviyyə			1-ci fərq		
	sabitli	trendli və sabitli	trendsiz və sabitsiz	sabitli	trendli və sabitli	trendsiz və sabitsiz
BGUDM	-0.12	-2.22	1.59	-4.90***	-4.96***	-4.10***
BVGUDM	-2.60	-2.72	-0.26	-3.72**	-3.51*	-3.85***
BXUDM	0.13	-2.41	1.24	-4.27***	-4.42**	-3.85***
NBKUDM	-3.58**	-3.83**	-4.11***	-	-	-
FBKUDM	0.00	-2.04	0.76	-2.77*	-2.45	-2.63**
MDBUDM	-2.12	-0.16	-1.10	-2.15	-5.20**	-2.18**
NFGUDM	-1.40	-1.53	-0.43	-4.04**	-3.99**	-4.11***
NFXUDM	-1.08	-1.64	0.29	-3.36**	-3.10	-2.96***
NFVUDM	-0.80	-2.79	0.13	-1.82	-1.71	-1.61*

Mənbə: Müəllif(İ.Aslanov) hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir. EvIEWS 7.1 proqram paketi vasitəsilə reallaşdırılmışdır.

Burada, ***-0.01, **-0.05 və *-0.1 əhəmiyyətlik səviyyəsini ifadə edir.

ADF testinin nəticələrinə əsasən, nəzəri büdcə kəsrinin ÜDM-ə nisbəti (NBKUDM) göstəricisi xaric, bütün digər fiskal indikatorlar qeyri-stasionardır. Həmçinin, qeyri-stasionar olan bu göstəricilərin hamısı birinci fərqi alındıqdan sonra stasionar hala gəlir. Phillips-Perron testinin nəticələri də ADF testinin nəticələrini tam olaraq təsdiqləyir. Bu nəticələrdə də dövlət büdcəsi, Neft Fondu və dövlət borcu indikatorlarından yalnız NBKUDM stasionardır. Digər göstəricilər isə birinci fərqləri alındıqdan sonra demək olar ki, bütün variantlarda (sabitli, trendli və sabitli, trendsiz və sabitsiz) stasionar sıralara çevrilirlər. Bu isə o deməkdir ki, bu fiskal indikatorların özləri deyil, onların artımları (ÜDM-ə nisbətdə faiz bəndi ilə ölçülür) sabit ox ətrafında yuxarı-aşağı rəqs edir.

Büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqi – NBKUDM göstəricisinin öz səviyyəsində (fərqi alınmadan), stasionar olması, ilk baxışda dövlət büdcəsinin uzunmüddətli dayanıqlılığı baxımından yetərli dəlil ola bilərdi. Ancaq büdcə

gəlirlərinin əsasının vergilər deyil, Neft Fondundan transfertlərdən təşkil olduğunu nəzərə aldıqda, büdcənin dayanıqlılığı üçün vacib indikator rolunda faktiki büdcə kəsrinin (Neft Fondundan transfertlər xaric büdcə kəsri) ÜDM-ə nisbəti – FBKUDM göstəricisi çıxış edir ki, sözügedən göstərici də yalnız birinci fərqi alındıqdan sonra stasionar şəkllə düşür, yəni öz səviyyəsində stasionar deyil. Deyilənləri iqtisadi dilə çevirməklə ifadə etsək, ADF və PP vahid kök testlərinin nəticələri, dövlət büdcəsinin, Neft Fondu və dövlət büdcəsi arasındakı maliyyə axınları nəzərə alındıqda, uzunmüddətli dayanıqlılığının olmadığını göstərir. NBKUDM göstəricisinin öz səviyyəsində stasionar olması isə eyni dərəcədə integrə olunmuş (hər ikisi $I(1)$ -dir, yəni birinci fərqi alınmaqla stasionar şəkllə salınır) BGUDM və BXUDM göstəricilərinin ortaq trendə malik olmaları – kointeqrasiya əlaqələrinin mövcudluğu ilə bağlı ilkin fikir formalaşdırır. Bu mülahizə növbəti bölmədə ətraflı şəkildə test edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Dövlət büdcəsinin fiskal indikatorlarının – büdcə gəlirləri, büdcənin vergi gəlirləri və büdcə xərclərinin (hər üçü ÜDM-ə nisbət şəkllində) – qeyri-stasionar olması, təhlil edilən 20 illik dövrün (1995-2014-cü illər) böyük bir hissəsinin (1995-2009-cu illər) keçid dövrünə düşməsi, həmin illərdə iki regional və bir qlobal iqtisadi böhranın baş verməsi (1998-ci il Rusiya böhranı, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı və nəhayət 2014-cü ildə regionda baş verən siyasi-iqtisadi böhran) kimi çox ciddi amillərdən asılı olmuşdur. Belə ki, bu illər ərzində keçid dövrünün problemlərinin həllində öz üzərinə daha böyük “yük” götürən dövlət büdcəsi həm nominal, həm də nisbi ölçüdə yüksələn trend üzrə hərəkət etmiş, eyni zamanda sadalanan böhran və resessiyaların təsirindən bəzi dövrlərdə azalmışdır. Bu isə sonda qeyd olunan indikatorların dayanıqlı olmaması, yəni onların zaman sıralarının qeyri-stasionarlığı ilə nəticələnmişdir. Məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti göstəricisinin – DBUDM-nin qeyristasionarlığına gəlincə, təhlil olunan dövrdə (sözügedən göstərici üzrə 2000-2014-cü illər) bu göstəricinin daşdığı trend mənfi yönlüdür ki, bu da qeyd olunan indikatorun dayanıqlı olmasa da, azalan yöndə hərəkət etdiyini ifadə edir. Üstəlik Azərbaycanda bu göstərici dünya ölkələrində bu istiqamətdəki ümumi meyllərlə müqayisədə aşağıdır – məcmu dövlət borcunun

ÜDM-ə nisbətinin orta göstəricisi dünya ölkələri üzrə 51.1%, təbii resursla zəngin iqtisadiyyatlarda 17.9% olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 16.4% təşkil edir. Belə olan halda, BDUDM göstəricisi ilə bağlı əsas hədəf onu hazırki aşağı səviyyədə, bəlli bir koridor daxilində saxlamaqdan ibarət ola bilər. Neft Fondu gəlirləri və xərclərinin (ÜDM-ə nisbət ifadəsində) qeyri-stasionarlığına gəlincə, bu göstəricilərin hər ikisinin birinci fərqi alındıqdan sonra stasionar şəkə gəlməsi – hər ikisinin birinci dərəcədə inteqrasiya olunmuş olması onlar arasında kointeqrasiya əlaqələrinin mövcud ola biləcəyinə işarə edir. Yəni bu qeyri-stasionarlıq ilkin qənaət kimi, Fondun maliyyə dayanıqlılığının olmadığına işarə etsə də, əlavə dəqiqləşdirmələrə ehtiyac var.

Amma ümumiyyətlə dövlət fiskal siyasətinin mövcud vəziyyətini kifayət qədər qənaətbəxş hesab etmək olar və bununla birgə aparılan təhlillərdən də aydın oldu ki, dövlət fiskal siyasətində bəzi zəruri təkmilləşdirmələr aparılmalıdır.

III Fəsil. İqtisadiyyatın fiskal tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1.Dövlət fiskal siyasəti və proqnozlaşdırma: təkmilləşdirmə məsələləri.

Son dövrlərdə baş verən qlobal iqtisadi böhranlar, neft qiymətlərindəki böyük tərəddüdlər bir daha təsdiq etdi ki, ölkələrin dayanıqlı sosial - iqtisadi inkişafını təkcə azad bazarın öz-özünü tənzimləməsi reallaşdırma bilməz. Dayanıqlı sosial - iqtisadi inkişaf həm də və daha çox iqtisadiyyat dövlət tənzimlənməsinin təkmillik səviyyəsindən asılı olur və iqtisadi tərəddüd mərhələsində dövlət tənzimlənməsinin təkmilliyi xüsusi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələlərdə fiskal tənzimləmə iqtisadi sabilliyin təmin olunmasının ən mühüm elementinə çevrilir, fiskal tənzimləmənin özünün effektivliyində isə təkmil proqnozlaşdırma mühüm rol oynayır. Azərbaycan hökuməti bu gerçəkliyi nəzərə alıb və artıq müvafiq konsepsiya qəbul edilib.

Konsepsiya “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri” (bundan sonra – “Konsepsiya”) “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 2 iyul tarixli 358-2Q nömrəli Qanununa, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli 809 nömrəli Fərmanına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 24 may tarixli 75 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları”na uyğun olaraq hazırlanmışdır.

2014-2017-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının büdcə siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin modernləşməsinə və onun effektivliyinin, uzunmüddətli dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılmasına, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldiləcəkdir.

Ortamüddətli perspektivdə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sabit artımına, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, maliyyə intizamının

gücləndirilməsinə və şəffaflığının daha da artırılmasına nail olmaq, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət büdcəsinin rolunu artırmaq, monetar və büdcə siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi əsas məqsədlərdəndir.

Regionların inkişafının sürətləndirilməsinə, regionlar arasındakı sosial-iqtisadi fərqlərin mərhələlərlə aradan qaldırılmasına və balanslaşdırılmış inkişafa nail olunmasına, respublikanın rayon və şəhərlərinin yerli gəlirləri hesabına mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan vəsaitlərin azaldılmasının diqqət artırılacaqdır.

Ortamüddətli dövrdə ölkənin daxili resurslarının payının artırılması hesabına iqtisadiyyata daha çox sərmayə qoyulması, mərhələlərlə xərclərin orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən proqramlar əsasında proqnozlaşdırılmasının daha da genişləndirilməsi, funksional səviyyədə xərclərin strukturunun təkmilləşdirilməsi, dövlət zəmanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin prioritetlər, istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsü və həmin vəsaitlərə nəzarəti daha da artırmaq qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Büdcə qanunvericiliyinin ölkənin iqtisadi islahatlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, iqtisadi siyasət, proqnozlaşdırma və dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibində əlaqələrin uzlaşdırılması, açıq büdcə göstəricilərinin (indeksinin) yaxşılaşdırılması istiqamətində işlərin davam etdirilməsi ortamüddətli dövr üçün qarşısında duran vəzifələr sırasındadır.

Konsepsiyaya görə 2014-2017-ci illər üçün büdcə siyasətinin əsas prioritetləri aşağıdakılardır:

- Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisini yüksəltmək;-büdcə gəlirlərinin yığım əmsalını artırmaq; - dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalını artırmaq; -dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyi təkmilləşdirmək; - respublikanın şəhər və rayonları üzrə yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək; -dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;

- xərclərin büdcə təşkilatlarının sifarişləri və ölkənin makroiqtisadi bazası çərçivəsində tərtibi işlərinin təkmilləşdirilməsini davam etdirmək; -dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar üzrə adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinə keçidi davam etdirmək; -yerli dövlət proqramları və tədbirlərinin ortamüddətli büdcə xərcləri ilə uzlaşdırılması üçün tədbirlər görmək; -xərclərin investisiya və sosial yönümlüliyinə üstünlük verməklə, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsini davam etdirmək və sosial öhdəlikləri yerinə yetirmək; -büdcə xərclərinin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi işini davam etdirmək; -ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sahibkarlığın, regionların inkişafını təmin edən və dövlət proqramlarında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək; - ölkənin müdafiə qüdrətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi potensialının artırılması istiqamətində büdcə siyasətini davam etdirmək; -təhsil, səhiyyə, sosial sığorta və sosial yardım sistemi, idman, mədəniyyət sahələrində islahatları davam etdirmək, onların prioritet inkişaf istiqamətlərini stimullaşdırmaq; -dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daha da təkmilləşdirməklə bu məqsəd üçün daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə, regionların inkişafına, sosial və infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpaasına üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq;

- ekoloji tədbirlərin davam etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin yaradılması üçün dövlətin maliyyə dəstəyini artırmaq;-dövlət borclarının idarə olunmasında səmərəliliyi daha da artırmaq, dövlət zəmanəti ilə kreditlərin alınması və istifadəsinə, eləcə də təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək;-dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək; -dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirmə strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək, qiymətli kağızlar bazarının daha da inkişaf etdirilməsi hesabına dövlət istiqrazlarının buraxılması yolu ilə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük vermək; -qeyri-neft

gəlirlərinin artımı hesabına dövlət büdcəsi kəsirinin azaldılmasına və kəsirin idarə olunan səviyyədə saxlanılmasına nail olmaq.

Vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:-gəlir vergisinin dərəcələri, güzəşt və azadolmaları təkmilləşdirilməklə əmək haqqının ödənilməsi sisteminin leqallaşdırılmasına nail olunması;-transfer qiymətlərinin tətbiqi üzrə qanunvericilik bazasının yaradılması;-vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq münasibətlərinin genişləndirilməsi;-nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması;-mənfəət, əlavə dəyər, aksiz, əmlak, yol vergilərinin və sadələşdirilmiş verginin təkmilləşdirilməsi;-vergi inzibatçılığının, vergi nəzarətinin (kameral, səyyar vergi yoxlamalan və operativ vergi nəzarəti) təkmilləşdirilməsi və elektron auditin, elektron ticarətə nəzarətin həyata keçirilməsi; -ümumi bəyannamə sisteminə keçidlə bağlı tədbirlərin görülməsi;-vergi siyasətinin fiskal və tənzimləyici funksiyalarının təkmilləşdirilməsi;-vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, vergidən azadolmaların və vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi;-vergi yükünün tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;-əmlak və torpaq vergilərinin bazasında daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi və tədricən bazar qiymətinə əsasən vergilərin hesablanıb tutulmasına keçidin təmin edilməsi və.s;

Belə bir əhatəli konsepsiya şübhəsiz ki, fiskal pronozlaşdırmanın dürüstlüyü və etibarlılığına əsas yaradır , lakin praktikada istifadə olunan metodologiya əsasında büdcə gəlirlərinin orta və uzunmüddətli deyil, məhz növbəti 1 il üzrə proqnozlaşdırılmasına aparılır.

Son 5 ildə parlamentə hökumət tərəfindən təqdim edilmiş büdcə zərfi üzrə sənədlərin araşdırılması da göstərir ki, büdcə gəlirləri üzrə ortamüddətli proqnozların ciddi metodologiyaya və hesablamalara əsaslandığına müəyyən şübhələr mövcuddur.

Cədvəl 13

2014-2017-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə ortamüddətli büdcə proqnozları¹

<i>Min manatla</i>				
Gəlirlərin mənbələri	2014	2015	2016	2017
Cəmi gəlirlər	18 384 000.0	17 509 000.0	17 097 600.0	17 500 000.0
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	882000,0	1 008 000.0	1 070 000.0	1 138 000.0
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2217000,0	2 118 000.0	2 149 600.0	2 315 600.0
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	48000,0	48 000.0	48 000.0	48 000.0
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	132000,0	143 000.0	145 000.0	150 000.0
ƏDV	3209000,0	3 644 700.0	4 089 000.0	4 574 000.0
Sadələşdirilmiş vergi	130000,0	141 000.0	145 000.0	150 000.0
Aksiz	874500,0	887 000.0	902 000.0	918 600.0
Yol vergisi	69500,0	70 000.0	72 000.0	74 000.0
Mədən vergisi	116000,0	115 800.0	116 400.0	116 500.0
Gömrük rüsumları	330000,0	340 000.0	350 000.0	360 000.0
Ölkədə istehsal edilən, qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracına tətbiq edilən ödənişlər	313000,0	276 500.0	252 700.0	236 300.0
Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	9337000,0	7 990 000.0	6 998 000.0	6 639 000.0
Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəsindən daxilolmalar	5 000,0	5 000,0	5 000,0	5 000,0
Dövlət mülkiyyətindəki torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	8 000,0	8 000,0	8 000,0	8 000,0
Dövlət rüsumu	123 000,0	128 000,0	135 000,0	140 000,0
Büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar	400000,0	400000,0	400000,0	400000,0
Vergi orqanlarının xətti ilə toplanan sair daxilolmalar	160000,0	160000,0	160000,0	160000,0

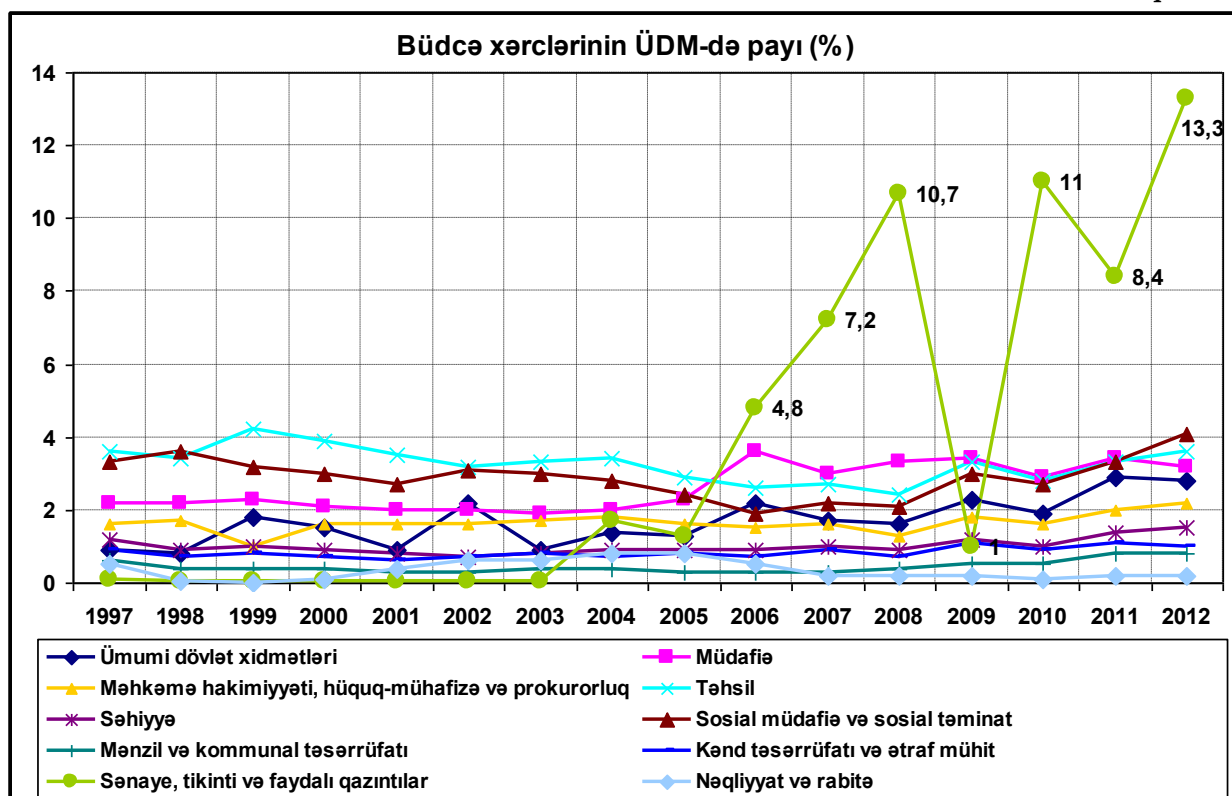
Hökumət 2014-2017-ci illər üzrə gəlir proqnozlarını 2013-cü ildə hazırlayıb. Cədvəldən göründüyü kimi, hökumət 2015-ci il üzrə 17.509 milyard manat büdcə gəliri proqnozlaşdırır. Amma məsələn, 2011-ci ildə hazırlanmış 2012-2015-ci il

¹ Cədvəl üzrə məlumatlar hökumət tərəfindən parlamentə təqdim edilən "Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsi Zərfi. Buraxılışı Və. Bakı -2013" Nəşri əsasında hazırlanıb

üzrə büdcə gəlirləri proqnozunda 2015-ci ilə aid gəlir 14.920 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdı. Göründüyü kimi, dünya neft bazarında qiymət sabitliyinin, həmçinin ölkədə makroiqtisadi sabitliyin hökm sürdüyü bir şəraitdə, 2 illik qısa zaman kəsiyində hökumətin gəlir proqnozlarında 2.6 milyard manat və ya az qala 20%-lik bir fərq yaranıb.(62)

Xərcləmələrin proqnozlaşdırılmasına gəldikdə, Dünya Bankının son ölkə memorandumunda (2009) Azərbaycanda büdcə xərclərinin prioritetləşməsinin bəzi şatışmazlığını göstərmişdir və aşağıdakı göstəricilərdə də aydın olur ki, Azərbaycanda səmərəli, ciddi risklərdən qoruna bilən büdcə idarəçiliyinin formalaşdırılması perspektiv büdcə planlaşdırması mexanizmlərinin tətbiqini zərurətə çevirib.

diaqram 4

Statistik məlumatların mənbəyi: <http://www.budget.az> ; <http://www.maliyye.gov.az>

Amma diaqramdan da göründüyü kimi, 2006-cı ildən sonra isə birmənalı şəkildə “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” (əsas tərkib hissəsi dövlət investisiya proqramı olmaqla) xərc istiqaməti büdcə prioritetlərinin şəriksiz liderinə çevrilmişdir. 2012-ci ildə bu xərc maddəsi büdcə xərclərinin 34%-ə yaxın, ÜDM-

in isə 13.3%-i təşkil edib. Yəni prioritetlərin belə kəskin dəyişməsi, büdcənin gəlir və xərclərində baş verən ziqzaqlı artıb-azalmalar şəraitində peşəkar büdcə planlaşdırması mexanizmləri makroiqtisadi maliyyə sabitliyi üçün çox mühüm sığorta alətinə çevrilə bilər.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış etsək, büdcə xərclərinin prioritetləşməsində proqram əsaslı büdcələşmədən istifadə olunmalıdır. Bu hökumətin büdcə vasitəsilə xərcləmələrini proqramlardan gözlənilən nəticələrlə əlaqələndirməyə imkan yaradır. Proqram büdcələşməsinin tətbiq edildiyi şəraitdə artıq bütün investisiya xərcləri konkret məqsədli büdcə proqramları (məsələn, yol-nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması, içməli su təminatı, suvarma suyu təminatı) çərçivəsində, ekologiya xərcləri ekologiya, təhsil xərcləri təhsil proqramları çərçivəsində xərclənər. Məsələn, hazırda Azərbaycan hökumətinin ortamüddətli plan sənədləri – sosial-iqtisadi inkişaf proqramları - ilə büdcə arasında heç bir əlaqə təmin edilməyib. Halbuki aparılan islahatların məhz elə proqram alətlərinin tətbiqilə sonuclanmasına ehtiyac var ki, xərcləmələrlə əldə olunan nəticələr arasında əlaqə tam təmin edilmiş olsun.

Xüsusilə də büdcə xərclərinin hər il sürətlə artdığı son 10 ildə sosial-iqtisadi prioritetlərə yetişmək nöqteyi-nəzərdən büdcə xərclərinin daha təkmil mexanizmlər əsasında idarə olunması son dərəcə aktual məsələ olaraq qalır. Lakin hazırda hüquqi baxımdan proqram-məqsədli büdcələşmənin tətbiqi potensialı son dərəcə məhduddur. Planlaşdırmadakı inersiya və xərclərin real töhfələrini qiymətləndirmədən büdcə tərtibi prosesinin dayandırılması son dərəcə ciddi zərurətə çevrilib. Beynəlxalq təcrübələrin araşdırılması göstərir ki, bəzən hökumətin orta müddətli büdcə planlaşdırması aparmasına rast gəlinir, amma bu proqram-məqsədli büdcələşmə mexanizminə söykənmir.

Hazırda Azərbaycanda məhz oxşar sistem tətbiq edilir– “smeta planlaşdırması”, yəni gələcək illər üzrə mümkün inflyasiya təsirləri nəzərə alınmaqla əvvəlki illərin büdcə xərclərinin indeksasiyası aparılır. Bu isə tam effektiv planlaşdırması sistemi deyil.

Cədvəl 14

**2014-2017-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə ortamüddətli
büdcə proqnozları**

Min manatla

Xərclərin istiqamətləri	2014	2015	2016	2017
Cəmi xərclər	20 063 000.0	18 465 500.0	18 050 000.0	17 800 000.0
Ümumi dövlət xidmətləri	1 997 541.6	2 072 000,0	2 087 797.8	2 095 97.8
Müdafiə	1 637 362.3	1 692 921.7	1 702 584.6	1 709 584.6
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq	1 240 297.6	1 283 929.3	1 276 191.9	1 273 191.9
Təhsil	1 653 445. 2	1 716 182. 1	1 728 803. 9	1 738 803. 9
Səhiyyə	725 586,2	772 404,8	787 967,6	797 967,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	2 072 233,9	2 111 488,7	2 105 480,8	2 109 904,5
Mədəniyyət, incəsənət, KİV, idman	311 410.6	332 957.6	326 360.7	340 141.9
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	457 144,0	476 475,8	468 299,6	481 245,0
Kənd təs-ti, meşə təs-ti, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	562 887,2	592 720,3	583 031,1	575 643,5
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	6 281 954.7	4 267 095.7	4 021 954.7	3 771 954.7
Nəqliyyat və rabitə	121 437,6	158 174,1	149 682,8	158 586,9
İqtisadi fəaliyyət	328 156,8	317 457.6	315 446,7	314 446.7
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	2 670 054.8	2 665 290.1	2 495 763.2	2 432 064.6

Büdcə gəlirlərində olduğu kimi hökumətin xərc proqnozları da ortamüddətli büdcə qanunu layihəsi kimi təsdiqlənmir və qısamüddətli dövrdə (2012-2015-ci illər) xərclərdə də təxminən 20%-lik kənarlaşmalar qeydə alınıb.

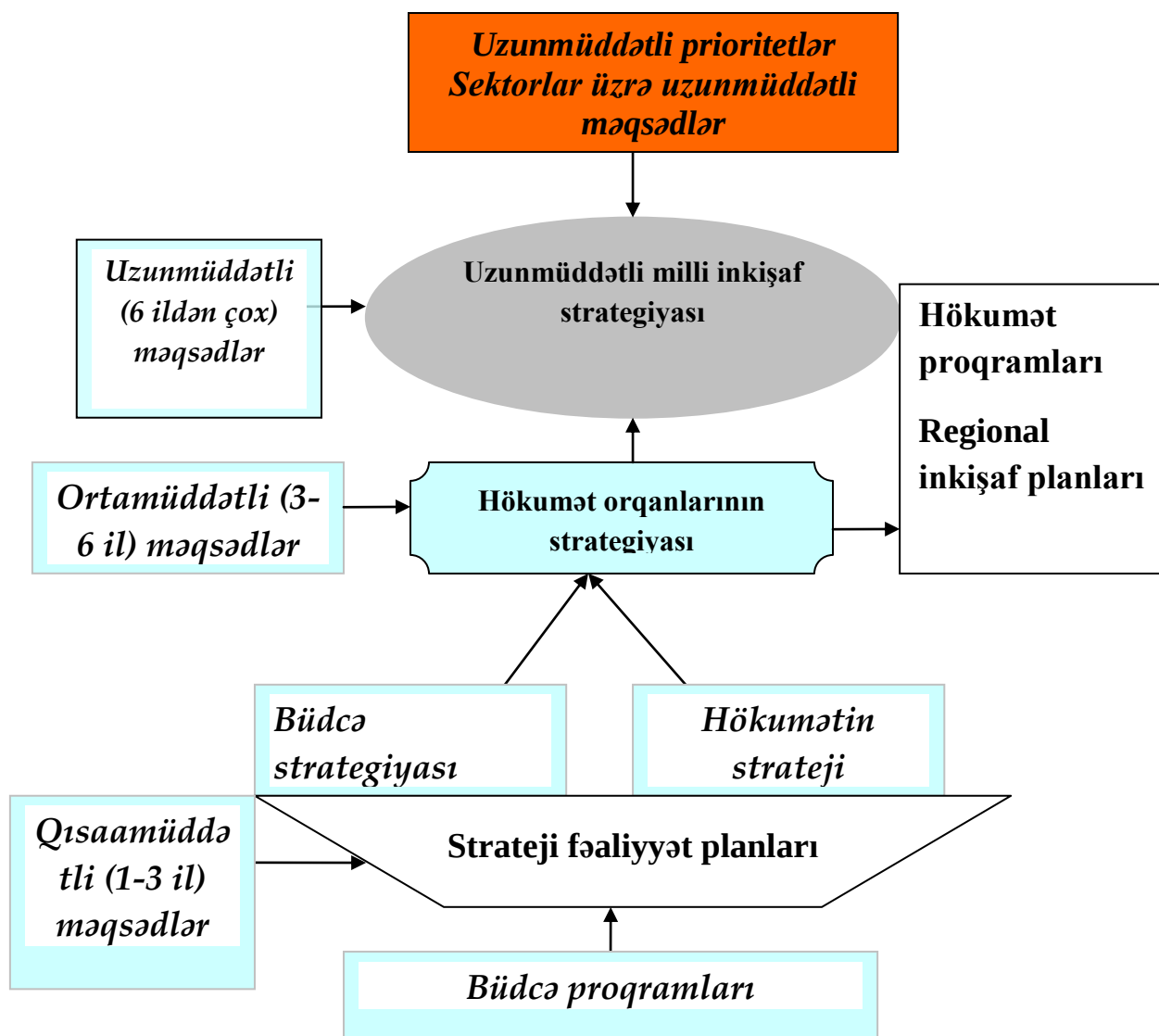
Azərbaycanda perspektiv planlaşdırmaya əsaslanan büdcə idarəçiliyinin əsas çatışmazlıqlarından biri də büdcə ilə hökumətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının inteqrasiya edilməməsidir. Azərbaycan hökumətinin ortamüddətli xərc proqnozları olduğu kimi ortamüddətli sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası da

hazırlanır. Lakin bu konsepsiyada müəyyən edilən prioritetlər büdcə prioritetləri ilə beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan formata uyğun şəkildə əlaqələndirmir.

Aşağıda təqdim olunan sxemdə Azərbaycan üçün hökumətin proqram fəaliyyətilə integrasiya olunmuş büdcə planlaşdırması modeli təqdim edilib .

Sxem 3

Azərbaycan üçün integrasiya olunmuş büdcə planlaşdırması modeli

Amma burada çox vacibdir ki, yığım əmsalının baza ili (2014-cü il) ilə müqayisədə perspektiv dövrün sonunda (2017-ci il) hansı faizə yüksələcəyi dəqiq müəyyən edilsin. Halbuki elə həmin sənəddə ÜDM və büdcə gəlirlərilə bağlı proqnozlara diqqət yetirdikdə yığım əmsalının 5.4% aşağı düşəcəyini proqnozlaşdırır. Belə ki, 2014-cü il üzrə büdcə gəlirləri 18.4 milyard manat, ÜDM isə 58.6 milyard manat (büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 31.4%), 2017-ci il üzrə

büdcə gəlirləri 17.5 milyard manat, ÜDM isə 67.3 milyard manat (büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 26.0%) səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Büdcə siyasətinin digər bir prioritet kimi isə ÜDM-də qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artırılması müəyyən edilib. Burada baza ili ilə müqayisədə perspektiv dövrün sonuna qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin hansı səviyyəyə çatacağı qeyri-müəyyən qalır.

Bundan başqa ortamüddətli sosial-iqtisadi inkişaf Konsepsiyasının prioritetləri əsasında formalaşdırılan dövlət proqramlarının büdcəyə integrasiyası müəyyən qədər zəifdir. Doğrudur, hazırda təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və aqrar sektorla bağlı 10-dan artıq proqram büdcəyə daxil edilib və həmin proqramlar üzrə vəsaitlərin ayrıldığı büdcədə görsənir.

Lakin beynəlxalq təcrübədə büdcə-proqram integrasiyasının baş verməsi üçün aşağıdakı elementlərin tətbiqi təmin edilir:

- Büdcə xərcləri təkcə ümumi proqramın reallaşdırılması üzrə deyil, onun altməqsədləri və tərkibində olan fəaliyyət istiqamətləri üzrə bölüşdürülür. Bütövlükdə proqramdan və onun ayrı-ayrı fəaliyyətlərindən əldə olunacaq nəticələr üzrə nailolma göstəriciləri müəyyən edilir.
- Beynəlxalq təcrübədə büdcə ilə hökumət proqramlarının integrasiyasını təmin etmək üçün büdcə xərclərinin proqram təsnifatı tətbiq edilir. Azərbaycanda qüvvədə olan büdcə qanunvericiliyi proqram təsnifatının tətbiqini nəzərdə tutmur və bu cür təsnifatlaşdırma mexanizmləri mövcud deyil.

Azərbaycanda perspektiv büdcə planlaşdırmasına əsaslanan səmərəli büdcə idarəçiliyinin çatışmayan mühüm elementi büdcə sifarişçiləri olan qurumların bəzilərində ortamüddətli strateji planlarının yoxluğuudur. Bu cür strateji planlar ortamüddətli zaman kəsiyində (adətən 3-5 il) hər bir hökumət qurumunun əsasnamə (və ya nizanmamə) ilə müəyyən edilən funksiyalarına uyğun strateji məqsəd və hədəflərin, fəaliyyətlərin və məqsədə nailolma göstəricilərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq təcrübədə bir qayda olaraq hökumət

qurumları büdcə sifarişlərinin həcmi məhz strateji planları ilə əsaslandırılır. Konkret qurumlar üzrə büdcə vəsaitlərinin həcmi onların pərakəndə fəaliyyətlərinə görə deyil, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından ölçüləbilən strateji hədəflər üzrə bölüşdürülür.

Orta və uzunmüddətli büdcə planlaşdırması proqram-məqsədli metoda əsaslandıqda daha effektiv olur. Bu üsul büdcə planlaşdırmasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması və uzunmüddətli məqsədli proqramlarla integrasiya edilməsini nəzərdə tutur. Amma bəzi ölkərdə (məsələn, Rusiyada) bu metodun tətbiqi yalnız məqsədli proqramların hazırlanması ilə məhdudlaşır. İslahatın tamlığının təmin edilməsi və daha dolğun nəticələrə nail olmaq üçün həmin proqramların formalaşması, reallaşdırılması və bu proqramların nəticələrini qiymətləndirmək üçün müvafiq metodoloji bazanın və hüquqi sənədlərin hazırlanması və qəbul edilməsi zəruridir. Proqram-məqsədli metoda əsaslanan orta və uzunmüddətli büdcə planlaşdırması sadəcə maliyyə sektoru üçün spesifik olan islahat deyil: perspektiv planlaşdırma büdcə xərclərini hökumətin prioritetlərilə əlaqələndirməklə iqtisadi inkişaf üçün hərəkətverici mexanizm rolunda çıxış edir. “Proqram əsaslı büdcələşmə” anlayışı üçün başlıca ideya budur ki, büdcə informasiyaları və büdcə ilə bağlı qərarlar hökumətin məqsəd və hədəflərinə uyğun olaraq strukturlaşdırılır.

İctimai maliyyənin proqram idarəçiliyinə keçid ilk öncə aşağıdakı mexanizmlərin formalaşdırılmasını tələb edir:

- Strateji planların məqsədli proqramlar əsasında qurulması və bunların uzlaşdırılması;
- Proqramların və strateji planların işlənməsi, icrası və icrasına nəzarətlə bağlı metodoloji bazanın (normativ sənədlər formasında) hazırlanması;
- Proqramların icrasına yönəldilən büdcə vəsaitlərinin effektivliyini və nəticəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən obyektiv indikatorların işlənilməsinə yardımçı olan metodologiyanın formalaşdırılması

Proqram əsaslı büdcələşmə büdcə xərclərinin idarə olunması metodlarından biri kimi hazırda dünya ölkələrində geniş yayılıb. Proqram büdcələşməsinin baza modelinə əsasən, hökumətin dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşdirdiyi proqramlar əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticələrin əldə olunmasına yönəldilir. Bu cür büdcə idarəçiliyi şəraitində xərcləmələrin proqram strukturu dövlət büdcəsilə hökumətin ümumi strateji planlaşdırması arasında əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edir.

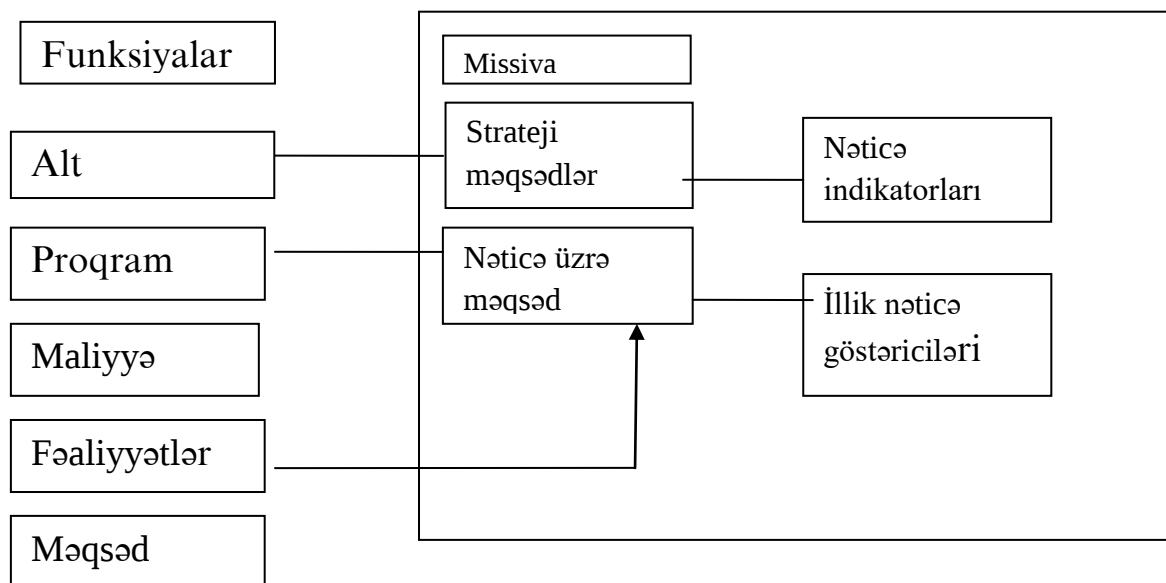
Proqram əsaslı büdcələşmə üsulunun geniş yayılmasının əsas səbəbi budur ki, ənənəvi büdcə sistemi cari dövrdə qəbul olunan qərarların gələcəkdəki mümkün nəticələri barədə heç bir məlumat təqdim etmir. Proqram-məqsədli büdcələrin tərtib olunduğu ölkələrdə, bir qayda olaraq, müzakirə və debatlar xərc maddələri ətrafında yox, proqramlarda qarşıya qoyulan konkret və qiymətləndirilə bilən məqsədlər ətrafında aparılır. Belə şəraitdə büdcənin icrasına məsul qurumlar parlament və cəmiyyət qarşısında xərclərin həcmilə deyil, proqram nəticələrinə görə hesabatlı olurlar. Bu ölkələrdə, bir qayda olaraq, inzibati xərclər (əmək haqqı, ofis xərcləri və s.) və proqram xərcləri bir-birindən ayrılır. Eyni zamanda cari və kapital xərcləri də proqram xərclərinin strukturunda ayrıca təsnifləşdirilir. Proqram məqsədlərinə yetişmədikdə, növbəti mərhələdə həmin proqram üzrə xərclərin azaldılması, təftiş aparılması və nəticələri dəyişəcək qərarlar qəbul edilməsi baş verir.(64)

Proqram əsaslı büdcə tərtibi – büdcə xərclərinin nəticə göstəricilərinə əsaslanan vəzifələrə uyğun təsnifatını nəzərdə tutur. Proqram büdcələşməsi bütün dövlət qurumları arasında zəruri əlaqələndirməni və uzlaşdırmanı təmin edə biləcək strateji planlaşdırmanın tətbiqini tələb edir. Bu cür planlaşdırma məhz proqram alətlərinin tətbiqi sayəsində mümkündür və həmin mexanizm son nəticədə büdcə xərclərinin effektivliyini yüksəltməyə imkan verir. Proqram əsaslı büdcənin tərtibi zamanı xərclər həm iqtisadi, həm də təşkilati strukturuna görə təsnifləşdirilir.

Bu vəzifələrin effektiv reallaşdırılması hökumətin büdcə və proqram fəaliyyətinin integrasiya imkanlarından asılıdır. Aşağıdakı sxemdə bu cür integrasiyanın modeli əks olunub.

Sxem 4

Büdcə və proqram fəaliyyətinin integrasiyasının məntiqi sxemi

Sxemdən göründüyü kimi, proqram əsaslı büdcələşmə mexanizmində əsas təməl elementlər rolunda strateji planlar, fəaliyyət proqramları və fəaliyyətin nəticələrinə dair hazırlana hesabatlar çıxış etməlidir.

Strateji planlar hökumət qurumlarının inkişaf proqramları, müvafiq qanunvericlik və funksiyalarına uyğun sahəyə aid təməl siyasət qaydaları çərçivəsində hazırlanır. Bu planlar əsasında gələcəyə uyğun missiya və baxış formalaşdırılır, strateji məqsədlər və ölçüləbilən hədəflər müəyyənləşdirilir, fəaliyyətlərinin nəticələrini ölçmək və izləmək üçün öncədən qiymətləndirmə göstəriciləri işlənib hazırlanır.

Strateji planlaşdırma ilə büdcə planlaşdırmasının integrasiyaya dair yanaşmanı ilk dəfə 1963-cü ildə “Planlaşdırma-Proqramlaşdırma-Büdcələşdirmə” sistemi adı altında ABŞ Müdafiə Nazirliyi tətbiq etmişdi. Bundan sonrakı illərdə isə bütün dövlət hakimiyyət orqanları eyni sistemdən yararlanmağa başlamışdı (64). Bu sistemə görə, bütün büdcə sifarişçiləri öz fəaliyyətlərinin dövlət siyasətilə

uzlaşdırılmış uzunmüddətli məqsədlərini formalaşdırırdı, özləri üçün müəyyən etdikləri büdcə sifarişləri çərçivəsində məqsədə çatmağın bir neçə variantını təqdim edirdi.

Müxtəlif ölkələrin təcrübələri ümumiləşdirildikdə, proqram büdcələşməsinin effektiv fəaliyyəti üçün aşağıdakı mühüm təməl şərtlərin yaradılmasını qeyd etmək mümkündür(65):

- Bir proqram eyni vaxtda çoxlu sayda nazirlikləri əhatə etməməlidir;
- Eyni siyasət məqsədlərinə xidmət edən bütün fəaliyyətlər bir proqram altında qruplaşdırılmalıdır.

Bu şərtlər ilk növbədə onu nəzərdə tutur ki, sektorlar üzrə proqram bir nazirlik (agentlik) üçün hazırlanmalı, amma orada başqa nazirliklərin (agentliklərin) iştirakına zərurət olursa, o halda kənar qurumların fəaliyyətləri üçün ayrıca subproqramlar tərtib edilməli və onların hər biri üzrə ayrıca büdcə təsdiqlənməlidir. Proqramlar bir nazirliyin (agentliyin) səlahiyyətlərinin sərhədləri ilə məhdudlaşdıqda, proqram strukturu sadələşir. Lakin 2 və ya daha çox nazirlikləri əhatə edən məqsəd və hədəfləri analiz və koordinasiya etmək baxımından hökumətin imkanlarını azaldır.

Yaxşı təcrübələrin araşdırılması göstərir ki, proqram əsaslı büdcə sisteminə keçid nəticəyə yönəlik büdcələşmə mexanizminin tətbiqi şəraitində effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir.

3.2. Vergi - büdcə idarəetməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.

Dünya təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, fiskal təbziqlənmənin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri dövlət büdcəsinin orta və uzunmüddətli planlaşdırılmasıdır və bu məsələ əvvəlki paraqrafda əsasən aydınlaşdırıldı. Eyni zamanda aydın oldu ki, etibarlı proqnozlaşdırma həm də konkret idarətmə işidir. Şübhəsiz ki, fiskal təbziqlənmənin təşkili təkcə etibarlı proqnozlaşdırma ilə məhdudlaşmır və həm də digər məsələləri - paktik

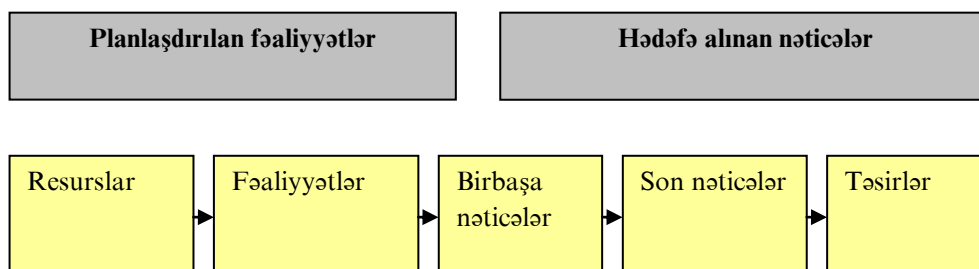
vergitutmanı, dövlət maliyyəsinə nəzarəti və.s.-də əhatə edir. Buna görə də fiskal təbziqlənmənin təkmilləşdirilməsi məsələsini vergi - büdcə idarəetməsi ilə əlaqəli öyrənmək məqsədəuyğundur.

Bu baxımdan mühüm məsələlərdən biri nəticəyə yönəlik büdcə idarəetməsinə keçiddir. Nəticəyə yönəlik büdcə dövlət idarələrinin əsas funksiyalarına uyğun məqsəd və hədəfləri müəyyənləşdirən, sərəncamlarında olan resursların həmin məqsəd və hədəflər istiqamətində istifadə edilməsini təmin edən, fəaliyyətlərinin nəticələrini ölçümləklə qarşıya qoyulan məqsəd və hədəflərə nail olma səviyyəsini qiymətləndirən və nəticələri barədə hesabat verən büdcə tərtibi sistemidir.

Bu ideyanı əsas götürsək, proqram büdcələşməsini aşağıdakı məntiqi sxemdə olduğu kimi təsvir etmək olar:

Sxem 8

Nəticəyə yönəlik büdcələşmənin məntiqi sxemi

Sxemdən göründüyü kimi, nəticəyə yönəlik büdcələşmədə əsas yanaşma belədir: hökumət hansı fəaliyyətləri planlaşdırdığını və bu fəaliyyətlərdən hansı nəticələri gözlədiyini bəyan edir. Yaxşı təcrübələrdən çıxış etsək, bu nəticələr isə aralıq və son nəticələr kimi təsnif oluna bilər. Nəticəyə yönəlik büdcələşmədə əldə olunacaq nəticələr üzrə hansı resursların xərclənəcəyi dəqiq müəyyən edilir.

Hökumətin büdcə fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi üçün hökumət qurumlarının fəaliyyətinin effektivliyini və nəticəliliyini səciyyələndirən göstəricilər sisteminin işlənilməsi zəruridir. Buna görə də əvvəlcə burada istifadə olunacaq terminlərə və göstəricilərə aydınlıq gətirmək vacibdir.

İlk növbədə «büdcə xərclərinin effektivliyi» anlayışının izahına diqqət yetirək. İqtisadi ədəbiyyatda və təcrübədə “**effektivlik**” termininin 2 mənası (anlamı) geniş yayılıb:

1. **nəticəlilik** (*effectiveness*) – planlaşdırılan (nəzərdə tutulan) nəticəyə nail olunma dərəcəsi. Nəzəri yanaşmalarda «nəticəlilik» anlayışı «sosial effektivlik» anlayışı ilə asossiasiya olunur. Məsələn, səhiyyədə sağlam insanların sayının hər 100 nəfər hesabı ilə 45-dən 78-ə, orta məktəbi bitirən hər 100 məzun hesabı ilə ali məktəblərə qəbul olanların sayının 50-dən 75-ə yüksəlməsi «nəticəlilik» anlayışını ifadə edir;
2. **Səmərəlilik** (*efficiency*) - istehsal olunan məhsul (xidmət) vahidinə xərclərin (məsrəflərin) minimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Nəzəri yanaşmalarda «səmərəlilik» anlayışı «iqtisadi effektivlik» anlayışı ilə asossiasiya olunur. Məsələn, səhiyyədə 1 çarpayı gününə məsrəflərin azaldılması, hər 1 km hesabı ilə yol tikintisinin dəyərinin aşağı düşməsi səmərəlilik anlayışını ifadə edir (daha sadə dillə deyilsə, minimum xərclə maksimum nəticə). Qarşıya qoyulmuş məqsədin (məsələn, ailələrin mənzil təminatı səviyyəsinin yaxşılaşdırılması) və əldə olunmuş nəticələrin (məsələn, il ərzində yeni tikilmiş mənzillər hesabına mənzillə təmin olunmuş ailələrin sayının 20 faiz artması) müqayisəsi fəaliyyətin nəticəliliyini (*effectiveness*), başqa sözlə, sosial əhəmiyyətli son nəticəni səciyyələndirir. Büdcə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə nəzərdə tutulan fəaliyyətlə (məsələn, büdcədən ayrılmış 5 milyon manat vəsaitlə 12 min kv.metr mənzil sahəsinin tikilməsi) həmin fəaliyyətin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin (məsələn, 5 milyon manatlıq büdcə vəsaiti hesabına 8 min kv.metr mənzil sahəsinin tikilməsi) müqayisəsi isə fəaliyyətin səmərəliliyini yaxud istehsalın effektivliyini (*efficiency*) xarakterizə edir.

Hökumət qurumlarının büdcə fəaliyyətinin (büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin) nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı prosesə daxil edilən resurslar, həyata keçirilən fəaliyyət və tədbirlər, bunların bilavasitə nəticələri və son nəticələri terminləri fərqləndirilməli və bunların hər biri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Məsrəflər (xərclər) və resurslar – proqram icrasına yönəldilən pul vəsaitləri və digər resurslardır. Məsələn, pul məsrəfləri, işçilər və onların iş vaxtı, könüllülər

sərf etdiyi zaman, avadanlıq, texnika, binalar, material (o cümlədən yanacaq, enerji və s.) məsrəfləri və s.;

Fəaliyyətlər – proqramın məqsədinə nail olmağına yönəldilmiş və proqram üçün ayrılmış resurslar hesabına həyata keçirilən tədbirlərdir. Fəaliyyətlərə proqramın icrasının metodologi-yasında nəzərdə tutulmuş bütün addımlar – strategiyanın işlənilməsi, xidmətlərin göstərilməsi, proseslərin reallaşdırılması və s. – daxildir.

Birbaşa (yaxud “aralıq”) **nəticələr (output)** – proqram üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdən bilavasitə yaranan məhsullardır. Məsələn, Azərbaycanca 1 ildə 500 yeni məktəb tikilib, 800 məktəb yenidən qurulub, 1000 km magistral yollar rekonstruksiya edilib, 10 diaqnostika mərkəzi tikilib, aqrar sektora 1000 yeni taxılıyığan kombayn alınıb və s. Bütün bunlar hökumətin büdcə vəsaitləri hesabına göstərdiyi xidmətlərin (gördüyü işlərin) həcmi (kəmiyyətini) ifadə edir.

Sosial əhəmiyyətli son nəticələr – proqramın həyata keçirilməsindən cəmiyyətin (insanların) rifahında baş verən dəyişikliklərdir. Son nəticələr kimi:

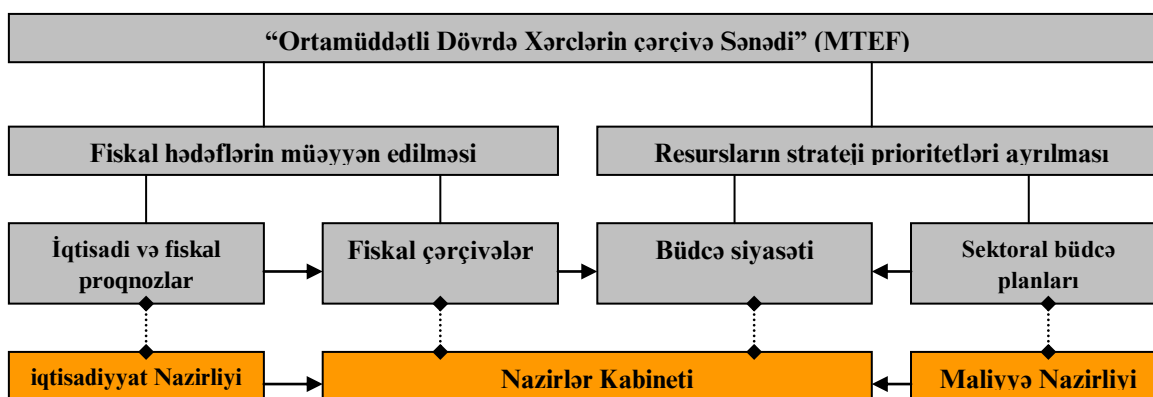
- *insan inkişafı ilə bağlı proqramlar üçün* - proqramın iştirakçılarının (benefisiarların) yaşam və fəaliyyət şərtlərində, davranışlarında, bilik və bacarıqlarında, dünyagörüşlərində və mənəvi dəyərlərində baş vermiş dəyişikliklər,
- *səhiyyə proqramları üçün* - əhalinin sağlamlığında baş vermiş yaxşılaşmalar,
- *ətraf mühitin mühafizəsi proqramları üçün* - ətraf mühitin xarakteristikasında baş vermiş dəyişikliklər,
- *nəqliyyat proqramları üçün* – insanların və əmtəələrin yerdəyişməsi (daşınması) üsullarında baş vermiş dəyişikliklər;
- *iqtisadi inkişaf proqramları üçün* – bu və ya digər ərazinin iqtisadi vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər çıxış edir.

Perspektiv büdcə planlaşdırması üçün istifadə olunan mexanizmlərdən biri də orta müddətli xərc çərçivələrinin tətbiqidir. **Orta müddətli xərc çərçivələrinin tərtibinə əsaslanan büdcə işinin təşkili** (Medium Term Expenditure Framework – MTEF) sektorlar üzrə sərt büdcə məhdudiyyətləri şəraitində xərclərin kompleks orta müddətli planlaşdırmasını nəzərdə tutur və əhatəli MTEF-in hazırlanması aşağıdakı fazalardan keçir:

- makroiqtisadi və fiskal çərçivənin hazırlanması;
- sektoral proqramların hazırlanması;
- sektoral xərclərin çərçivələrinin hazırlanması;
- sektoral xərclərin illər üzrə dəqiq məbləğlərinin müəyyən edilməsi;
- sektoral büdcələrin hazırlanması;
- yekun siyasi qərar qəbul etmə prosesi.(66)

Sxem 9

MTEF-ə ümumi baxış

Bir qayda olaraq uğurlu təcrübələrdə proqram büdcələşməsi, MTEF və nəticələrin idarə edilməsi mexanizmləri islahat paketinin tərkib elementləri olaraq eyni vaxtda tətbiq edilməyə başlanır ki, bu da daha uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, 2004-2010-cu illərdə Cənubi Koreyada bu sistem işləyib. Koreya təcrübəsində MTEF bütün islahatlar üçün çətir rolunu oynayıb. Yəni hökumət MTEF mexanizminin işlənməsini islahatların ana xətti kimi elan etdikdən sonra

proqram büdcələşməsini, nəticəyə yönəlik büdcələşməni MTEF-in reallaşdırma mexanizmləri kimi tətbiq etməyə başlayıb.(65)

Beynəlxalq təcrübədə MTEF bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı 5 prosesdən ibarətdir:

- Hökumətin gəlirlər, xərclər və büdcə kəsiri (profisiti) də əhatə olunmaqla perspektiv makroiqtisadi proqnozlarının işlənməsi;
- Hökumətin ortamüddətli siyasətlər və prioritetlər dəstini əhatə edən fiskal idarəetmə planının hazırlanması;
- Hökumətin makroiqtisadi proqnozları və fiskal idarəetmə planı ilə xərclərin ən yuxarı həddinin integrasiyasını təmin edən spesifik “yuxarıdan-aşağıya” büdcələşmə mexanizminin tətbiqi və nazirliklər (agentliklər) üçün bələdçinin işlənməsi;
- Gələcəkdə əldə olunacaq nəticələrə yönəlik hədəfləri əks etdirən nəticənin idarə edilməsi sisteminin qurulması;
- Növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin detallarının və xərc planının hazırlanması.

Fiskal idarəetmənin effektivliyinin digər mühüm məsələsi fiskal məqsədlərin optimal vergi yükü müstəvisində reallaşdırılmasıdır. İ. Aslanov tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükü və onun dəyişmə meylləri dünya ölkələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə vergi yükünün müxtəlifliyinin səbəbləri təhlil edilmiş, Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadi artım tempi ilə vergi yükü arasında əlaqə kvadratik reqressiya modeli əsasında qiymətləndirilərək qeyri-neft iqtisadiyyatı üçün Armei ayrısı qurulmuş və optimal vergi yükü hesablanmışdır.(20) Qiymətləndirilmiş optimal vergi yükü və vergi daxilolmalarının strukturu faktiki göstəricilərlə müqayisə edilərək fərqlərin səbəbləri təhlil edilmiş və ölkənin mövcud vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir. Optimal və ya iqtisadi artımı maksimallaşdıran vergi yükü yanaşmasına görə, vergi yükünün (T) elə bir səviyyəsi mövcuddur ki, iqtisadi artım tempi (g) həmin səviyyəyə qədər yüksəlməkdə davam edir və T^* nöqtəsində maksimum olur. Vergi yükü T^* səviyyəsini keçdikdə isə iqtisadi artım

tempi aşağı düşməyə başlayır. İqtisadi mənbələrdə “dövlətin optimal ölçüsü” ilə iqtisadi artım tempi arasındakı əlaqə Armey əyrisi kimi tanınır. Aparılan tədqiqatın məqsəd və dərinliyindən asılı olaraq “dövlətin ölçüsü” qismində, əsasən büdcə xərclərinin, yaxud vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti göstəricisindən istifadə edilir ki, əksər ölkələrdə büdcə gəlirlərinin əsasını məhz vergi daxilolmaları təşkil etdir. Bu səbəbdən Armey əyrisi həm də vergi yükü ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni izah edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün artımı maksimallaşdıran vergi yükünün hesablanması məqsədilə kvadratik (və ya polinomial) reqressiya modeli əsasında qiymətləndirmədən istifadə edilmişdir. Modelin mahiyyəti sadədir – iqtisadi artım tempi birbaşa olaraq vergi yükündən və seçilmiş makroiqtisadi göstəricilərdən asılı funksiya şəklində ifadə olunmuşdur: $gt = \alpha_0 + \alpha_1 \tau_t + \alpha_2 \tau_t^2 + \alpha_3 X_t + \xi_t(1)$ Burada, τ_t – vergi yükü, $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ – modelin qiymətləndirilən parametrləri, X_t – qeyri-neft iqtisadi artıma təsir edən makroiqtisadi göstəricilər ξ_t – modelin xəta göstəricisidir. Vergi daxilolmalarının strukturunu da – birbaşa və dolayısı vergi daxilolmalarının nisbətini – nəzərə almaqla (1) bərabərliyi aşağıdakı iki formada qiymətləndirilmişdir: $gt = a_0 + a_1 \tau_t + a_2 \tau_t^2 + a_3 K_{gt} + a_4 fd + et(1.a)$ $gt = b_0 + b_1 \tau_{bt} + b_2 \tau_{bt}^2 + b_3 \tau_{dt} + b_4 \tau_{dt}^2 + b_5 K_{gt} + b_6 fd + et(1.b)$ Burada, gt – qeyri-neft iqtisadiyyatının real artım tempi, τ_t – vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti, τ_{bt} – birbaşa vergilər üzrə daxilolmaların ÜDM-ə nisbəti, τ_{dt} – dolayısı vergilər üzrə daxilolmaların ÜDM-ə nisbəti, K_{gt} – qeyri-neft sektoruna kapital qoyuluşlarının artım tempi (kontrol dəyişəni) a, b – modelin qiymətləndirilən parametrləri, fd – fiktiv dəyişən (2005, 2009 və 2014-cü illərdə qeyri-neft iqtisadiyyatının artım tempindəki kəskin azalmanı ifadə edir), et – modelin qalıqları (hər model üzrə ayrılıqda).

Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı üçün hesablama nəticələri göstərir ki, digər şərtlər dəyişməz qalacağı və böhran vəziyyəti müşahidə edilməyəcəyi halda, ÜDM-in 15.6%-inə bərabər vergi yükü iqtisadi artım tempini maksimallaşdırma bilər. Qeyd olunan şərtlər çərçivəsində qeyri-neft sektorunun maksimal illik artım tempi təqribən 12.1% təşkil edər ki, bu da hazırkı səviyyədən xeyli yuxarıdır.

Hazırda (2014-cü ilin yekununa əsasən) Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükü 14.2% təşkil edir ki, bu hesablanmış optimal səviyyədən 1.4 faiz bəndi aşağıdır. Yəni ölkədəki mövcud vergi yükü iqtisadiyyat üçün ən faydalı ola biləcəyi səviyyədən aşağıdır. Həmçinin hesablamalara görə vergi daxilolmalarının strukturunu təkmilləşdirməklə iqtisadi artım tempini 12.8%-ə qədər yüksəltmək mümkündür (təbii ki, digər makromühit amillərinin dəyişməz qalması şərti burada da qüvvədədir).

Cədvəl 15

Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadi artım və vergi yükü:

	Faktiki	Optimal	Fərq
g	7,0	12.1 – 12.8	(-5.1) - (-5.8)
T	14,2	15.6	-1.4
T _b	6,4	9.0	-2.6
T _d	7,8	6.6	1.2

Hazırda birbaşa vergi gəlirləri məcmu vergi daxilolmalarının 45%-ni, dolayısı vergilərdən daxilolmalar isə 55%-ni təşkil edir ki, bu vergi daxilolmalarının optimal strukturunun demək olar ki, əksinədir. Qiymətləndirmələrin nəticəsinə görə birbaşa vergilər üzrə daxilolmalar ümumi vergi daxilolmalarının 58%-ni, dolayısı vergilər isə 42%-ni təşkil edəcəyi, başqa ifadə ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz 15.6%-lik optimal vergi yükünün 9 faiz bəndi birbaşa, 6.6 faiz bəndi dolayısı vergilərin payına düşəcəyi halda, vergi daxilolmalarının mövcud strukturu ilə əldə edilə biləcək maksimal artım tempini 0.7 faiz bəndi yüksəltmək mümkündür. Müəyyən olunmuşdur ki, iqtisadiyyatın (qeyri-neft sektorunun) üzərindəki ümumi vergi yükü, o cümlədən birbaşa vergilər üzrə vergi yükü olmalı olduğundan aşağı (uyğun olaraq, 1.4 və 2.6 faiz bəndi), dolayısı vergilər üzrə isə olmalı olduğundan yüksəkdir (1.2 faiz bəndi). Ancaq bunu vergi dərəcələrinin aşağı olması kimi izah etməyə tələsmək yanlış olardı. Azərbaycanda orta ölçülü xəyali müəssisənin ödəməli olduğu vergilər Mərkəzi-Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin çoxusundan yuxarıdır. Buna qarşılıq, faktiki vergi ödənişləri (ÜDM-də %) göstəricisi şəklində hesablandıqda, Azərbaycan, qeyd olunan regionda vergi yükünün ən aşağı olduğu

ölkədir. Bu iki yolla hesablanan vergi yükü göstəricilərinin özlüyündə müəyyən çatışmazlıqları olsa da, mövcud mənzərə faktiki vergi ödənişləri əsasında hesablanan vergi yükünün olmalı olduğundan az olduğunu deməyə əsas verir. Yəni, yuxarıdakı hesablamalar əsasında əldə etdiyimiz nəticə - ölkədə vergi yükünün optimal səviyyədən nisbətən aşağı olması – vergi dərəcələrinin aşağı olması ilə bağlı deyil, daha çox vergi yığımları, vergi inzibatçılığı ilə bağlıdır.

Vergi daxilolmalarının strukturu ilə bağlı əldə etdiyimiz nəticələrin – birbaşa və dolaylı vergilərin faktiki və optimal nisbətləri arasındakı fərqi – də eyni səbəbdən qaynaqlanması mümkündür. Belə olan halda birbaşa və dolaylı vergilər üzrə daxilolmaların hazırkı nisbətini (45% birbaşa, 55% dolaylı vergilərdən daxilolmalar) qiymətləndirmələr nəticəsində əldə etdiyimiz nisbətə (58% birbaşa, 42% dolaylı vergilərdən daxilolmalar) yaxınlaşdırmaq üçün gərəkli olan, birbaşa vergilər üzrə daxilolmaların artırılmasına (vergidən yayınmaların azaldılmasına) çalışmaqdır.

Ümumiyyətlə vergitutma prinsiplərinin tam bərqərar olması və fiskal hədəflərə çatmaq üçün mənfəət ,gəlir,ƏDV-nin mövcud dərəcələrini saxlamaqla birgə torpaq və əmlak vergisi üzrə yeni təkmilləşdirmələr lazımdır.Hətta son dəyişiklər - Məsələn Bakıda daşınmaz əmlakın hər kv.m.-nə 0,5 manat vergi tətbiqi məsələni köklü həll etmir.Bu halda 500 kv.m ev sahibi real dəyəri bir çox hallarda milyon manatdan çox olan əmlak üçün 250 manata yaxın vergi ödəyir.Aydındır ki, vergi sistemini təkmilləşdirilməsi əmlak və torpaq vergisi üzrə dərəcələrin bazar dəyərinə müvafiq artımını tələb edir.

N Ə T İ C Ə L Ə R

Aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan yaradır:

- Qlobal böhranlar mərhələsində fiskal siyasət hər bir ölkənin makroiqtisadi sabilliyinin təminatının, iqtisadi tərəddüdlərin neqativ nəticələrinin hamarlanmasının ən əsas mexanizmlərindən birinə çevrilir və inkişaf etmiş ölkələrdə reallaşdırılan müasir fiskal siyasət bu cəhəti təsdiqləyir. İnkişaf etmiş ölkələrin, həmçinin Azərbaycanın fiskal tənzimləmə təcrübəsi həm də təsdiq edir ki, müasir mərhələdə vergi yükünün optimallaşdırılması ilə birgə dövlət xərcləmələrinin daha qənaətli, daha ünvanlı reallaşdırılması vacibdir;

-1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda reallaşdırılan dövlət fiskal tənzimləməsini ümumiyyətlə qənaətbəxş hesab etmək olar və reallaşdırılan fiskal siyasət iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaqla birgə dövlət büdcəsinin ölkənin çoxsaylı sosial - iqtisadi problemlərini həllində mühüm bir rıçağa çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Bununla birgə fiskal tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsinə də zərurət vardır;

- Azərbaycanın dövlət büdcəsinin formalaşmasının təhlilləri göstərir ki, hazırda büdcənin əsas gəlir mənbəyi Neft Fondundan köçürmələrdir – daxilolmaların bu növü məcmu büdcə gəlirlərinin 50%-ə yaxınını təşkil edir. Büdcə daxilolmalarının 35%-ni təşkil edən vergilər ikinci əsas gəlir mənbəyidir ki, onun da əhəmiyyətli bir hissəsi - təqribən 40%-i neft sektorundan daxilolmaların payına düşür. Bu isə büdcə gəlirlərinin bütövlükdə 70%-dən çoxunun neft sektoru hesabına formalaşması mənasına gəlir. Büdcənin neft amilinə (neft hasilatının həcmi və neft qiymətindəki dəyişmələrə) sıx bağlılığının göstəricisi olan bu rəqəm, onun orta və uzunmüddətli gələcəkdə neft amilindəki variasiyalara qarşı həssaslığını ifadə edir.

- Qeyri-neft sektorunun davamlı və yüksək (illik 7-9% real artım tempi) artım tempinin təmin olunması şəraitində dövlət büdcəsi kəskin neft şoklarına qarşı dayanıqlılığını qorumaq iqtidarındadır.

- Son illərdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi – vergi dərəcələrinin azaldılması və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yönündə əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bütün bu işlərlə yanaşı, verginin stimullaşdırıcı xüsusiyyətlərindən istifadənin genişləndirilməsi də diqqətdə saxlanılmalı olan vacib məqamdır. Vergi sistemini təkmilləşdirilməsi əmlak və torpaq vergisi üzrə dərəcələrin bazar dəyərinə müvafiq artımını tələb edir.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında büdcə xərcləri ölkənin iqtisadi və sosial infrastrukturunun modernləşdirilməsi, əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi, yoxsulluğun azaldılması və regionların inkişafı sahəsində genişmiqyaslı inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayır. Həmçinin, büdcə xərcləri qeyri-neft məcmu tələbinin həcmcə ən böyük elementidir və bu səbəbdən onun ölkədəki makroiqtisadi proseslərə təsir gücü kifayət qədər yüksəkdir.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında büdcə kəsri kiçik rəqəmlərlə ifadə olunur. Ancaq dövlət büdcəsini icmal büdcədən kənarda, ayrılıqda təhlil etdikdə və dövlət büdcəsinin, əsasən Dövlət Neft Fondu vəsaitləri, çox az bir hissəsinin isə dövlət istiqrazları ilə örtülən kəsir ölçüsünə diqqət yetirdikdə, bu göstəricinin iqtisadiyyatın miqyasına nəzərən kifayət qədər böyük – qeyri-neft iqtisadiyyatının təqribən 30%-i qədər – olduğu aydın olur.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında büdcə kəsrinin ölçüsü və maliyyələşdirilmə formasının yuxarıda qeyd olunan mənfi iqtisadi nəticələrini tədricən yumşaltmaq və ortamüddətli dövrdə aradan götürmək üçün diqqətdə saxlanılmalı olan bir sıra vacib məqamlar vardır: - qeyri-neft sektorunun, əsasən fiskal stimullardan kənar, özünüözünə dinamik inkişafını təmin etmək, rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək və ixrac potensialını artırmaq; - həmçinin, bu yolla büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin artırılmasına nail olmaq,

- Azərbaycanda fiskal dayanıqlılığın empirik analizi əsasında müəyyən olunmuşdur ki, dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edən dövlət büdcəsi və Neft Fondunun uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığı zəifdir. Həmçinin, təhlillər onu göstərir ki, dövlətin əsas gəlir mənbəyi rolunu oynamalı olan vergi daxilolmalarının hazırki şərtlərlə uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığı təmin etməsi mürəkkəb vəzifədir. Hazırda dövlət maliyyəsinin dayanıqlılığının ən qənaətbəxş yönü isə məcmu dövlət borcunun aşağı olmasıdır.

- Fiskal tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi baxımından vergi gəlirlərinin ölçüsünün – vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti və vergi gəlirlərinin məcmu büdcə daxilolmalarına nisbətinin - məqbul səviyyəsinə nail olmaq, dövlət borcunun ölçüsünü – dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətini və dövlət borcunun vergi gəlirlərinə nisbətini - məqbul səviyyədə saxlamaq zəruridir;

- Qeyd olunan hədəflər konkret müəyyən olunduqdan sonra həmin hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə fiskal qaydalar tətbiq edilə bilər: □ Büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbətinə yuxarı hədd məhdudiyyəti müəyyənləşdirmək; □ Büdcə xərclərinin illik artımını vergi daxilolmalarının illik artımı səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmaq; □ Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin Neft Fondunun illik daxilolmalarına nisbətinə yuxarı hədd məhdudiyyəti müəyyənləşdirmək;

- Fiskal tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi baxımından zəruri metodoloji saslardan istifadə etməklə strateji büdcə proqnozlaşdırılmasını həyata keçirilməsi, proqram - məqsədli budcə tərtibi, nəticəyə yönəlik büdcələşmə prosesindən istifadə vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir. çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, Birinci kitab: iyun 1993-may 1994/bur. məsul R.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 168 s.: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, www.preslib.az.
2. Əliyev Heydər. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir. çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, İkinci kitab: may 1994-dekabr 1994/bur. məsul R.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 141 s.: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, www.preslib.az.
3. Əliyev İlham (2008). İnkişaf - məqsədimizdir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. I kitab: avqust 2003 - oktyabr 2003 / bur. məsul R. Ə. Mehdiyev. Bakı : Azərnəşr, 424 s.
- 4.“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları. (2010). 139 s.: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, www.preslib.az.
5. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları. (2013) 35 s.: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, www.preslib.az.
- 6.İ.Aliev, S.Səməndərov: Müstəqillik illərində Azərbaycan respublikasında vergi siyasəti...
- 7.Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.
- 8.Azərbaycan rəqəmlərdə, 2015.
- 9.А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Ленинград. Том 2, М. 1935.
- 10.Аристотель. Политика и Афинская политика. М., Мысль,1997.
- 11.N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri, 1989.
- 12.Дж. М.Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. М,1949.
- 13.П.Хейне. Экономический образ мышления. М., 1991.

- 14.С.Фишер, Р.Шмалензи. Экономика. М., 1999.
- 15.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun, 2002.
- 16.Global economic prospects 2016.World Bank 2016.table 1.1
- 17.A.Hüseynov, V.Zeynalov. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri.B.2006
- 18.V.İ.Kuşlin. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi.
- 19.П.Аткинсон.Э.В.,Стиглиц.Дж. Лекции по экономической теории государственного сектора. 1998.
- 20.Масгрейв.Р, Масгрейв.П Государственные финансы: теория и практика.
- 21.Фискальное регулирование экономического развития государства в посткризисный период. монография. К.2011
- 22.RİA-Novosti” agentliyinin təşkil etdiyi mətbuat konfransında bəyanat, Moskva, Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat Mərkəzi, 4 iyul 1997-ci il
- 23.Rusiyanın maliyyə və işgüzar da irə lərinin nümayəndələri ilə görüşündəki çıxışı, Moskva, 3 iyul 1997-ci il
- 24.Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 17 may 1996-cı il, № 74-IQ
- 25.Aslanov İ. "Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli dayanıqlılığı və fiskal qaydaların tətbiqi məsələləri" adlı tədqiqatının yetərinə əhatəli olması nəzərə alınıb və bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilib. səh. 139-151
- 26.Aslanov İ. Azərbaycanı fiskal siyasət və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri a v t o r e f e r a t gəncə – 2016
- 27.Overcoming the curse of hydrocarbon: goals and governance in the oil funds of Kazakhstan and Azerbaijan. 01-DEC-06 Comparative Economic Studies. Kalyuzhnova, Yelena
- 28.Oil Funds in Transition Economies: Revenue Management Azerbaijan and Kazakhstan John Wakeman-Linn, Paul Mathieu and Bert van Selm, October 16, 2002

29. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli 358-IIQ nömrəli Qanunu.
30. “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 may 1999-cu il tarixli 667-IQ nömrəli Qanunu.
31. “Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il respublika büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 fevral 1995-ci il tarixli 980 nömrəli Qanunu.
32. “Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il respublika büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 fevral 1997-ci il tarixli 234-IQ nömrəli Qanunu.
33. Zaur Vəliyev, “Dövlət Büdcəsi, Məlumat-Sorğu kitabı” Bakı 2006.
34. Kənan Aslanlı, “Açıq Büdcə İndeksi: metodologiya və tövsiyələr”, Məlumatlandırma arayışı, Bakı 2011.
35. “Open Budget Survey 2006” International Budget Partnership.1 tarixli 834-IIIQD nömrəli Qanunu, 6-cı maddə.
36. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2015 (mart-aprel) Maliyyə-pul, vergi və kredit
37. Norveç Neft Fondunun adı dəyişdirilərək “Norveç Dövlət Pensiya Fondu – Qlobal” edilmişdir.
38. Məlumat “Azərbaycan Respublikasının 2012-cü il dövlət büdcəsi Zərfi. ə Bakı - 2011” Nəşrindən götürülüb
39. “Azerbaijan country economic Memorandum - new silk road: export-led diversification”. World Bank. 23.12.2009
40. Принципы стратегического консультирования по вопросам внедрения бюджетирования, ориентированного на результаты: какие уроки можно извлечь из опыта стран ОЭСР для целей сотрудничества в области развития? GIZ – Berlin 2011 www.ecmf.kz/ru/lib/files/giz-study_rus.pdf
41. From Line-item to Program Budgeting Global Lessons and the Korean Case. Edited by John M. Kim Korea Institute of Public Finance <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/bookprogrambudget.pdf>
42. “Medium Term Expenditure Frameworks: From Concept to Practice. Preliminary Lessons from Africa”. World Bank, February 2002, Africa Region Working Paper Series No. 28

Р Е З Ю М Е

В диссертации исследованы основные параметры фискальной политики Азербайджана и их влияние на экономические процессы, а также определены направления обеспечения устойчивости государственных финансов и совершенствования налоговой системы. В первой главе проанализированы теоретико-методологические основы фискальной политики, их принципы, функции и макроэкономические эффекты, а так же выявлены особенности фискальной политики в развитых и богатых нефтью стран кризиса. Во второй главе проанализированы источники формирования государственного бюджета и направления расходов, роль нефтяного фактора и налогового бремени в формировании доходов бюджета, а также оценены макроэкономические эффекты расходов бюджета, дефицит госбюджета вне консолидированного бюджета, инвестиции ресурсов Нефтяного фонда в экономику страны и определены экономические результаты этого процесса. В третьей главе исследовано основные пути совершенствование государственной фискальной политики и предложено, что для повышения эффективности государственной фискальной политики необходимо оптимизировать налоговой нагрузки, использовать программно - целевой метод и метод результативности в бюджетном процессе. В заключительной части диссертации сформулированы выводы, предложения и рекомендации, имеющие научное и практическое значение.

SUMMARY

The thesis analyzes the basic parameters of fiscal policy conducted in Azerbaijan and its possible impact on economic processes as well as identified ways to ensure the financial stability of the state and improvement of the tax system. First chapter summarizes the economic essence, functions and principles of the fiscal policy, systematizes its theoretical foundations and analyzes the macroeconomic effects of it. Moreover, general tendencies of the fiscal policy in developed and oil rich countries before and after the global economic crisis also have been analyzed in chapter one. In the second chapter the revenues and expenditures of the state budget of Azerbaijan is analyzed. Second chapter describes and estimates the role of the taxes and government's direct oil revenues in the budget formation, the state budget deficit outside the consolidated budget and the macroeconomic effects of government expenditures and transfers from the State Oil Fund to domestic economy. In the third head basic ways are investigational perfection of public fiscal policy offers, that for the increase of efficiency of public fiscal policy it is necessary to optimize tax loading, to use programmatic is a having a special purpose method and method of effectiveness in a budgetary process. The final part of the thesis consists of conclusions, suggestions and recommendations, which have scientific and practical significance.

О т ф о р м а т и р о в а н о